

ΤΕΥΧΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
2018/2

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Henryk Grossmann
Θανάσης Γκιούρας
Τέλης Τύμπας
Γιώργος Φαράκλας
Γιώργος Φουρτούνης
Στάθης Ψύλλος

Επιμέλεια-Εισαγωγή
Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας

ΕΞΕΛΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ
Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI
Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή
Θοδωρής Δημητράκος
Γιάννης Κοζάτσας
Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες
Αραγεώργης Άρις, Βλάχου Ελένη, Γκιούρας Θανάσης, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Στεργιόπουλος Κώστας, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χολέβα Μαρία, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία
www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας
Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδίαση-στοιχειοθέτηση τεύχους
Βασίλης Παπαγεωργίου

Σχεδίαση ιστοσελίδας
Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ
Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση
Εκδόσεις Τόπος
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 4 – 2018/2

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Στον Άρι Αραγεώρη

In Memoriam

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης7

Εισαγωγή: Μαρξισμός, Επιστήμη και Τεχνολογία9

Άρθρα

**Ο Καρτέσιος και οι Κοινωνικές Καταβολές της
Μηχανιστικής Αντίληψης του Κόσμου27**

Henryk Grossmann

Μετάφραση: Μαριάννα Μπίτσιου

Επιμέλεια μετάφρασης: Θόδωρος Αραμπατζής

Υλισμός και Επιστήμη στον Karl Marx103

Στάθης Ψύλλος

Έμπειρική νοηματοδότηση

Μιά πρόταση για την διαλεκτική γνωσιοθεωρία του Μάρξ119

Γιώργος Φαράκλας

**Ο Ετιέν Μπαλιμπάρ και η αλτουσεριανή
επιστημολογία του μαρξισμού137**

Γιώργος Φουρτούνης

Το Κεφάλαιο του Marx και η 'επιστήμη'165

Θανάσης Γκιούρας

Μαρξισμός, Τεχνολογία και Επιστήμη, Ιστορία:

**Σημειώσεις σε μια υποσημείωση για «ένα βιβλίο που δεν έχει ακόμη γρα-
φτεί»215**

Τέλης Τύμπας

Της σύνταξης

Το παρόν τεύχος της ΚΡΙΣΗΣ είναι το πρώτο ειδικό τεύχος που εκδίδεται και καταπιάνεται με τη γενική προβληματική *Μαρξισμός, Επιστήμη και Τεχνολογία*. Περισσότερα για την εν λόγω προβληματική μπορεί ο αναγνώστης να διαβάσει στην «Εισαγωγή». Εδώ, αρκεί να επισημάνουμε ότι η αναγκαιότητα ύπαρξης αυτού του ειδικού τεύχους έγκειται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο σημεία.

Πρώτον, αποτελεί έλλειψη για την ελληνική βιβλιογραφία η απουσία μετάφρασης των κειμένων του Henryk Grossmann για την Καρτεσιανή μηχανοκρατία και κατ' επέκταση για την επιστημονική επανάσταση. Η εργασία του Grossmann, μαζί με εκείνη του Boris Hessen για τον Νεύτωνα, θεωρούνται κλασικά δείγματα της μαρξιστικής ιστοριογραφίας της επιστήμης και της τεχνολογίας. Ενώ το κείμενο του Hessen εκδόθηκε στα ελληνικά οκτώ περίπου χρόνια πριν, κανένα από τα δύο βασικά κείμενα του Grossmann δεν είχε μέχρι σήμερα μεταφραστεί (βλ. «Εισαγωγή»). Στην περιγραφόμενη έλλειψη έρχεται να απαντήσει το παρόν τεύχος, καθώς ένα μεγάλο μέρος του αποτελεί η μετάφραση του κειμένου του «Ο Καρτέσιος και οι Κοινωνικές Καταβολές της Μηχανιστικής Αντίληψης του Κόσμου».

Δεύτερον, εκτιμούμε ότι η συζήτηση και η ανταλλαγή επιχειρημάτων γύρω από τη σχέση μαρξισμού και θεωρίας περί την επιστήμη και την τεχνολογία σε καμία περίπτωση δεν έχει εξαντλήσει τη δυναμική της. Απλούστατα ατόνησε, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, για λόγους που δεν έχουν να κάνουν με την εξάντληση κάποιων θεωρητικών δυνατοτήτων και είναι σχετικά δύσκολο να περιγραφούν εδώ. Η ουσία είναι πως υπάρχει χώρος, αλλά και ανάγκη, για νηφάλια και εμβριθή συζήτηση γύρω από τα θεωρητικά επίδικα που θέτει η παραπάνω σχέση. Στην ανάγκη αυτή απαντούν τα πέντε πρωτότυπα κείμενα Ελλήνων φιλοσόφων και ιστορικών, τα οποία καταπιάνονται με διάφορες πτυχές της προβληματικής που διαμορφώνεται από τη θεωρητική σύμπτωση του μαρξισμού με τον λόγο περί επιστήμης και τεχνολογίας. Ελπίζουμε ότι τα κείμενα αυτά μπορούν να αποτελέσουν το έναυσμα και για περαιτέρω επεξεργασίες.

Όπως είναι εύκολα κατανοητό, η παρούσα έκδοση χρωστάει πολλά στην εξαιρετική μετάφραση της Μαριάννας Μπίτσιου στο κείμενο του Grossmann. Πρόκειται για ένα κείμενο υψηλών μεταφραστικών απαιτήσεων, στις οποίες η Μαριάννα ανταποκρίθηκε με τον πιο αξιόπαινο τρόπο, έχοντας τη βοήθεια του Θόδωρου Αραμπατζή. Τους ευχαριστούμε και τους δύο για αυτή τη συμβολή. Ευχαριστούμε, ακόμα, τους Θανάση Γκιούρα, Τέλη Τύμπα, Γιώργο Φαράκλα, Γιώργο Φουρτούνη και Στάθη Ψύλλο για τη συμμετοχή τους στο παρόν ειδικό τεύχος.

Τέλος, ο αναγνώστης θα παρατήρησε ήδη πως το τεύχος είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Άρι Αραγεώργη, ο οποίος μας άφησε πολύ πρόωρα τον προηγούμενο Αύγουστο. Ο Άρις θεράπευε τη φιλοσοφία των φυσικών και μαθηματικών επιστημών, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε διδακτικό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια, στον τομέα ΑΚΕΔ της ΣΕΜΦΕ του ΕΜΠ.¹ Υπήρξε ένας άνθρωπος με πολύ πλατιά και βαθιά φιλοσοφική κατάρτιση, την οποία η ταπεινότητα με την οποία πορευόταν,

¹ <http://aked.ntua.gr/arageorgis.html?fbclid=IwAR3lp8rjdLNmPPAHyx2qvxB6EOfmjzjALD0jtx0btFJu2xPKsv2iYxxYc>

δεν την έκαναν ορατή εκ πρώτης όψεως. Παρά το γεγονός ότι δεν είχε ενδώσει στην απαίτηση των καιρών για πληθώρα δημοσιεύσεων, η συμβολή του στη διεθνή βιβλιογραφία θεωρείται από τους ειδικούς πολύ σημαντική.

Ο Άρις ήταν επιστημονικός συνεργάτης του περιοδικού από τη συγκρότησή του. Από την αρχή έσπευσε να μοιραστεί μαζί μας την πείρα του στη σύνταξη και διεύθυνση επιστημονικών περιοδικών, αλλά και να μας προειδοποιήσει για τις κακοτοπιές που ελλοχεύουν σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Ακόμα και από το κρεβάτι του νοσοκομείου φρόντιζε να μας κοινοποιεί τον ενθουσιασμό του για την έκδοση των τευχών και την ενθάρρυνσή του για την συνέχιση της προσπάθειας. Για αυτούς τους λόγους, το ελάχιστο που θα μπορούσαμε να κάνουμε, είναι να του αφιερώσουμε το παρόν τεύχος. Αλλά και για έναν άλλο, σημαντικότερο, λόγο: Ο Άρις ήθελε ...«να λέγεται άνθρωπος».

Το Κεφάλαιο του Marx και η 'επιστήμη'

Θανάσης Γκιούρας*

All technology refers to the bomb.
Don Delillo, *Underworld* (1997)

Περίληψη

Με το άρθρο επιχειρείται αφενός η ανάδειξη των βασικών στοιχείων που ορίζουν αυτό καθεαυτό το *Κεφάλαιο* ως επιστημονικό έργο, και αφετέρου η θέση της 'επιστήμης' ως αντικείμενου ανάλυσης στο πλαίσιο του *Κεφαλαίου*. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την 'επιστήμη' ως υποκείμενο και ως αντικείμενο του *Κεφαλαίου*. Αναφορικά με την πρώτη διάσταση, τονίζεται η προέλευση της επιστημονικής αντίληψης του Marx από την κατεύθυνση της κριτικής φιλοσοφίας, όπως αυτή αναπτύσσεται στη μετεπαναστατική περίοδο των δεκαετιών 1830 και 1840, και αναδιατυπώνεται από τον Marx ως κριτική της πολιτικής οικονομίας. Σχετικά με την επιστήμη ως αντικείμενο της ανάλυσης του *Κεφαλαίου*, η γραμματολογική αναδρομή τονίζει τη σημασία του πεδίου της 'τεχνολογίας', το οποίο πρώτος ο Marx συνδυάζει με τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Η δέσμη ερωτημάτων που προκύπτει από την αντίστοιχη ανάλυση του εκμηχανισμένου, κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, απασχολεί την επιστημονική διανόηση μέχρι σήμερα.

Μια από τις πιο διαδεδομένες πεποιθήσεις αναφορικά με το *Κεφάλαιο* του Karl Marx είναι ότι πρόκειται για ένα αυστηρά επιστημονικό έργο, το οποίο ωστόσο, με τρόπο αντίθετο προς κάθε όψιμη 'πολιτική ορθότητα' ή πολύ περισσότερο: 'αξιολογική ελευθερία', διατυπώνει αναλυτικές προτάσεις και μελλοντικές προφητείες ως ισότιμα, ακριβώς: ως επιστημονικά ενεργήματα. Βεβαίως, ο αναγνώστης μπορεί να εντοπίσει στοιχεία αυτής της πεποίθησης στο ίδιο το μαρξικό έργο, αλλά θα μπορούσε να υποστηριχτεί, ότι η βασική αφετηρία για τη διάδοση της εν λόγω πεποίθησης είναι οι συγγραφικές επιδόσεις του όψιμου Engels, κυρίως το εκλαϊκευτικό σύγγραμμα *Ουτοπικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, το οποίο αποτελεί την επεξεργασμένη έκδοχή τριών κεφαλαίων από το βιβλίο του ίδιου *Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Dühring*, η οποία έκδοξη δημοσιεύθηκε αρχικά στα γαλλικά το 1880, με τη γερμανική έκδοση να ακολουθεί τρία χρόνια αργότερα με τον τίτλο *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*. Ενώ η επίδραση αυτού του πονήματος του Engels στην ιστορία της Αριστεράς θα άξιζε να εξεταστεί τόσο σε μακροσκοπικό επίπεδο (διαμόρφωση πολιτικών στρατηγικών) όσο και στο επίπεδο λεκτικών μορφωμάτων στο πλαίσιο της δυναμικής εξέλιξης ενός σύγχρονου πολιτικού ιδιώματος που κατέληξε να διαπερνά πολλές εθνικές γλώσσες, η παρούσα εργασία θα παραβλέψει τις αναπτύξεις του Engels και θα εστιάσει σ' αυτό καθεαυτό το μαρξικό έργο, ακολουθώντας (όσο επιτρέπε-

* Ο Θανάσης Γκιούρας είναι καθηγητής πολιτικής θεωρίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ται στο πλαίσιο ενός άρθρου) μια διπλή πορεία: αφενός θα παρακολουθήσει τα βασικά στοιχεία που ορίζουν αυτό καθαυτό το *Κεφάλαιο* ως επιστημονικό έργο, και αφετέρου τη θέση της ‘επιστήμης’ ως αντικείμενου ανάλυσης στο πλαίσιο του *Κεφαλαίου*. Με άλλα λόγια, θα εστιάσει στην ‘επιστήμη’ ως υποκείμενο και ως αντικείμενο του *Κεφαλαίου* – σε μια κατ’ ανάγκη συνοπτική εξέταση, η οποία αναγκαστικά θα αφήσει αρκετά παρεμφερή θέματα ασχολίαστα.¹

I. Πέρα από οποιοσδήποτε συζητήσεις για την ύπαρξη ή την ανυπαρξία τομών, και δη ‘επιστημολογικών’ τομών, στο έργο του Marx, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η συγγραφική πορεία του διέπεται από αρχής μέχρι τέλους από την αντίληψη της κριτικής, και μάλιστα της κριτικής που είναι διαμεσολαβημένη από μια σειρά ιστορικών διαπιστώσεων (με εμπράγματα αφετηρία την πορεία της Γαλλικής Επανάστασης), έχει αφήσει πίσω της το πεδίο της θεωρησιακότητας, και αυτοκατανοείται ως κριτική της μεταφυσικής, όχι ως απλή καταγγελτική απόρριψή της, αλλά ως εμπράγματα εξήγηση της ανάδειξής της, με άλλα λόγια εντρυφεί στο πώς και γιατί το αντικείμενο της κριτικής αρθρώνεται με τρόπο που αναδεικνύει τη στρέβλωσή του ως συντακτική στιγμή του. Η διαμεσολάβηση αυτή και ο τονισμός της πορείας της κριτικής έχει ρητά πολιτικό χαρακτήρα επίσης αναφορικά με την ανάπτυξη της επιστήμης, καθώς συνεχίζει –σε επίπεδο συγκεκριμένων γνωσιακών πεδίων (όπως εκείνο που αφορά την αστική κοινωνία και το κράτος)– τη βαθύτατα πολιτική στάση που έχει επισημάνει με διεξοδικό τρόπο κατά πρώτον ο Immanuel Kant ως σχέση μεταξύ της (έλλογης) γνώσης και της θρησκευτικής πίστης. Προερχόμενη ιστορικά από την αναστοχαστική αντιμετώπιση και ερμηνεία των θρησκευτικών κειμένων της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης, η κριτική αναδεικνύεται ως κατ’ εξοχήν πεδίο ελέγχου και θεμελίωσης του νεωτερικού γνωσιακού λόγου (δηλαδή, της επιστήμης) μέσα από τη συστηματική φιλοσοφία του Kant.² Η ίδια η κριτική αντίληψη του Kant λαμβάνει σάρκα και οστά μέσα από τις αντιπαραθέσεις στα διάφορα πεδία του επιστημονικού λόγου του 18ου αιώνα, τόσο στο επίπεδο της φυσικής επιστήμης (με την ευρεία έννοια του όρου), το οποίο ο Kant δεν θα εγκαταλείψει ποτέ σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, όσο και στο πεδίο των ηθικών και πολιτικών επιστημών. Για τους σκοπούς της παρούσας ανάπτυξης, αρκεί να σημειωθεί ότι στην καντιανή κριτική η εμπειρία (ως δίαυλος γνώσης) δεν υποβιβάζεται ούτε και υποτιμάται τοποθετούμενη ‘χαμηλότερα’ σε σχέση με όποια άλλα θεωρησιακά περιεχόμενα – μια αντίληψη που εύκολα μπορεί να επικρατήσει για το καντιανό έργο, εάν του αποδοθεί συλλήβδην το κατηγορήμα του

1 Δεν πρόκειται επίσης να γίνει λόγος για την ερμηνεία της ‘επιστημονικής’ διάστασης του μαρξικού έργου από τους επιγόνους, είτε πρόκειται για την τριτοδιεθνιστική ορθοδοξία είτε για τον Louis Althusser· η επίκληση της επιστημονικότητας και στις δύο αυτές περιπτώσεις γεννά (και) εδώ πολλαπλά προβλήματα που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν στο πλαίσιο του ανά χείρας άρθρου. Ενώ η τέως σοβιετική αντίληψη αξίζει σήμερα ως αντικείμενο ιστορικής έρευνας (και όχι ως καθοδηγητής της), η περίπτωση της αλθουσεριανής αγνώωσης του μαρξικού έργου εμφανίζεται πιο περίπλοκη· τονίζω απλώς, ότι μια καλή αφετηρία για μια αντίστοιχη κριτική πραγμάτευση της αλθουσεριανής αντίληψης είναι η διαπίστωση του Alfred Schmidt: «Από γνωσιοθεωρητικής πλευράς, η ερμηνευτική προσέγγιση του Althusser είναι με την αυστηρή έννοια του όρου “αφελής”, διότι εγκαταλείπει τη διαλεκτική υποκειμένου-αντικείμενου υπέρ ενός φορμαλιστικού αντικειμενισμού» (Schmidt 1971α: 208).

2 Για μια σκιαγράφηση αυτής της πορείας, σε συνδυασμό με βιβλιογραφικές αναφορές, βλ. Γκιούρας 2016.

‘ιδεαλισμού’. Αντιθέτως, με την κριτική ανατοποθέτηση των μεταφυσικών αντιλήψεων σε πεδίο πέραν του επιστημονικού Λόγου, η εμπειρία απελευθερώνεται πλέον ως προς τη γνωσιακή δυνατότητά της. Γι’ αυτό και το σύστημα του Kant είναι ένα σύστημα δυναμικό, ικανό να προσλάβει νέα δεδομένα εφόσον αυτά προκύψουν από την έλλογη εξέταση.

Η αναζήτηση της δυναμικής του Λόγου, που θα ξεκινήσει με την κριτική φιλοσοφία του Kant θα χαράξει μια πλειάδα ‘οδών’ με τη μορφή θεμελίωσης και διατύπωσης φιλοσοφικών συστημάτων (εν πρώτοις από τον J. G. Fichte και τον νεαρό F. W. J. Schelling), τα οποία, παραμένοντας σε θεωρησιακό πεδίο, θεματοποιούν εκ νέου τη σχέση της έλλογης (άρα γενικά ελέγξιμης) γνώσης με την παραδοχή της ύπαρξης του Θεού και τη ‘δράση’ του εντός του κόσμου. Βεβαίως, η πορεία του ίδιου του Marx εΐθισται στη γραμματολογία να γίνεται αντιληπτή ως μια πορεία που κατά κάποιον τρόπο ‘ξεκινά’ με τον Hegel, περνά μέσα από την ανθρωπολογική κριτική του Ludwig Feuerbach, για να εστιάσει, ήδη από το 1844 στην κριτική της αστικής κοινωνίας και της πολιτικής οικονομίας της. Ωστόσο, εδώ μπορεί μόνο να επισημανθεί μια τροπή που απαιτεί δική της ανάλυση: ότι ο κριτικός (και συνάμα άκρως πολιτικός) προσανατολισμός του Marx επηρεάζεται ριζικά από τον αναπροσανατολισμό εντός του πεδίου της φιλοσοφίας ενός από τους σημαντικότερους θεράποντες του καντιανού έργου (τουλάχιστον στη νεότητά του), του αναφερθέντος Schelling. Η πρώτη περίοδος της φιλοσοφίας του Schelling χαρακτηρίζεται από τη συστηματική απόπειρα συνέχισης του επαναστατικού περιεχομένου της καντιανής φιλοσοφίας, με τρόπο ο οποίος, μεταξύ άλλων, θα εμβαθύνει σε μια δυνατότητα έλλογης (πλην όμως ρητά θεωρησιακής) φιλοσοφίας της φύσης, αρθρωμένης ως φιλοσοφία της ταυτότητας. Στο πλαίσιο αυτών των αναζητήσεων, ο νεαρός Schelling θα συντάξει διαπιστώσεις που θεματοποιούν ρητά το ζήτημα της επανάστασης μέσα στη φιλοσοφία και δια της φιλοσοφίας, όπως για παράδειγμα στο κείμενο του 1795 *Περί του Εγώ ως αρχής της φιλοσοφίας ή περί του Απολύτου στην ανθρώπινη γνώση*, στο οποίο είναι βέβαια σαφής η επίδραση του Fichte:

Βεβαίως, σε μια φιλοσοφία, η οποία ως πρώτη αρχή της διατυπώνει τον ισχυρισμό, ότι η ουσία του ανθρώπου έγκειται μόνο στην απόλυτη ελευθερία, ότι ο άνθρωπος δεν είναι ένα πράγμα [kein Ding, keine Sache], και ότι ως προς το καθεαυτό Είναι του δεν είναι εν γένει ένα αντικείμενο, ελάχιστη πρόοδο [Fortgang] θα μπορούσε κανείς να υποσχεθεί σε μια περίοδο αδρανής [erschlafften Zeitalter], η οποία τρομάζει μπροστά σε κάθε εγειρόμενη δύναμη που προσιδιάζει στον άνθρωπο, και η οποία έχει ήδη προσπαθήσει να υποβαθμίσει το πρώτο μεγάλο προϊόν αυτής της φιλοσοφίας –το οποίο φαινόταν να θέλει προς το παρόν να *διαφυλάξει* το πνεύμα της εποχής– σε μια παραδοσιακή υποταγή στην κυριαρχία της αντικειμενικής αλήθειας, ή τουλάχιστον στην ταπεινωτική ομολογία, ότι τα *όριά* της [= της φιλοσοφίας] δεν αποτελούν αποτέλεσμα της απόλυτης *ελευθερίας*, αλλά απλή συνέπεια της αναγνωρισμένης *αδυναμίας* του ανθρώπινου πνεύματος και της *περιοριστικότητας* της γνωστικής ικανότητάς του. (Schelling 1985: 47-48, οι τονισμοί στο πρωτότυπο)

Ωστόσο, η επαναστατική αυτή διάσταση επρόκειτο να συρρικνωθεί μέχρι σημείου εξαφάνισης στην κατοπινή πορεία του Schelling, όπως γίνεται ενδεικτικά σαφές σε ένα από τα πιο γνωστά κείμενά του, από το έτος 1809, με τίτλο *Φιλοσοφικές έρευνες για την ουσία της ανθρωπίνης ελευθερίας και τα συναφή με αυτήν αντικείμενα*, όπου ο Schelling εμπλέκεται σε συζήτηση με τον Franz Baader αναφορικά με το έργο του μεσαιωνικού στοχαστή και 'θεόσοφου' Jakob Böhme. Όταν πλέον κληθεί στο Βερολίνο με επιθυμία του βασιλιά της Πρωσίας για να καταπολεμήσει τη 'δρακοσπορά' του Hegel, η εισιτήρια ομιλία του, το 1841, θα έχει τον τίτλο *Φιλοσοφία της Αποκάλυψης* (και θα προκαλέσει, μεταξύ άλλων, την [ανώνυμη] δημοσίευση ενός κριτικού θεολογικού κειμένου από τον νεαρό Friedrich Engels).

Μετά τη 'στροφή' του Schelling –η οποία έθεσε σε όλους τους ενδιαφερόμενους προ οφθαλμών το γεγονός ότι η λήψη μιας φιλοσοφικής θέσης συνεπαγόταν τη λήψη μιας πολιτικής θέσης– το ζήτημα του προσδιορισμού του ενεργού στοιχείου εντός του ανθρώπινου κόσμου (το αίτημα του Hegel, η υπόσταση, δηλαδή το υπάρχον δυναμικό πλαίσιο, να γίνει υποκείμενο, δηλαδή να αυτοπροσδιοριστεί) και συνεπώς της σύλληψης της ιστορικότητας ως προς την εσωτερική λογική της (πολύ περισσότερο: η παραδοχή και αναζήτηση αυτής της εσωτερικής λογικής εν γένει), έγινε οξύτατο (όπως διαφαίνεται από τις αντιπαραθέσεις εντός πλέον του πλαισίου των δεξιών και αριστερών 'εγγελιανών' – κάτι που μετά από δύο αιώνες φαίνεται από οξύμωρο έως ακατανόητο). Η πολεμική αυτή αναζήτηση, στην οποία θα εμπλακεί σαφέστατα ο νεαρός Marx, θέτει μεταξύ άλλων ως βασικό στόχο τον εντοπισμό της χειραφετικής δυνατότητας, δηλαδή (με την πιο αυστηρή κυριολεξία): την *πραγματοποίηση* της ελευθερίας – και όχι απλά τη θεωρησιακή θεμελίωσή της. Το αίτημα αυτό θα προσδιοριστεί περαιτέρω περιεχομενικά από τον ιστορικό ορίζοντα, ο οποίος καταγράφει την πορεία της Γαλλικής Επανάστασης στις βαθύτερες επιπτώσεις της.

Όταν ο νεαρός Marx θα καταγράψει την κριτική του στη θρησκευτική αντίληψη του Πλούταρχου, στο Παράρτημα της διδακτορικής διατριβής του, η οποία αφορά ακριβώς αρχαίες αντιλήψεις της φιλοσοφίας της φύσης (ο τίτλος του Παραρτήματος είναι: *Κριτική της πολεμικής του Πλούταρχου στη θεολογία του Επίκουρου*), δεν θα αμελήσει να συνδυάσει αντιλήψεις της αρχαίας γραμματείας με τη συγκαρινή φιλοσοφία του, και στο πλαίσιο αυτό θα διατυπώσει έναν παραλληλισμό μεταξύ της κριτικής του Πλούταρχου στον Επίκουρο (ότι η άρνηση της θείας πρόνοιας δρα στερητικά για το ανθρώπινο άτομο) και της (αντίστροφης) αντίληψης του πρώιμου Schelling ο οποίος το 1795 θεωρούσε ως 'αδύναμο' (schwache) Λόγο εκείνον που ήθελε να γνωρίσει έναν Θεό. Ο Marx σημειώνει επ' αυτού:

Θα έπρεπε να συμβουλευόμαστε εν γένει τον κύριο Schelling, να θυμηθεί και πάλι τα πρώτα κείμενά του. Για παράδειγμα, στο σύγγραμμα 'Περί του Εγώ ως αρχής της φιλοσοφίας' λέγεται: "Αν υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι ο Θεός, εφόσον προσδιορίζεται ως αντικείμενο, είναι *πραγματική αιτία* της γνώσης μας, τότε, εφόσον είναι αντικείμενο, *εμπίπτει αυτός ο ίδιος στη σφαίρα της γνώσης μας*, συνεπώς δεν μπορεί να είναι για εμάς το τελικό σημείο, από το οποίο εξαρτάται όλη αυτή η σφαίρα" [...] Θυμίζουμε, τέλος, στον

κύριο Schelling την κατακλείδα της αναφερθείσας Επιστολής του³: “*Ἦρθε ο καιρός, να ανακοινώσουμε στην καλύτερη ανθρωπότητα την ελευθερία των πνευμάτων, και να μην την ανεχόμαστε πλέον να θρηνεί την απώλεια των δεσμών της*”. Εάν είχε έρθει ο καιρός ήδη το 1795, τότε τι ισχύει για το 1841; (Marx 1968: 369-370)

Με την τελική αυτή ερώτηση ο Marx είχε διατυπώσει συγχρόνως και τη δική του θέση σ’ αυτή τη φιλοσοφική ανατοποθέτηση.⁴

Ο κομβικός ρόλος που παίζει ο Ludwig Feuerbach σ’ αυτή τη συγκυρία –κάτι που μόνο αποφαντικά μπορεί να σημειωθεί εδώ⁵– δεν είναι τόσο η περιβόητη αντιστροφή υποκειμένου και κατηγορήματος, η οποία σαφώς έχει τεράστια επίδραση και σημασία στη δική του κριτική στρατηγική όσο και σ’ εκείνη του Marx, όσο η σύλληψη της αισθητηριακής νόησης, των σκεπτόμενων (ως προς το ίδιο το υποκείμενο) αισθήσεων ως συγκροτησιακών της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασης (με το ιδίωμα του Feuerbach: το αίτημα να φιλοσοφήσουν οι αισθήσεις). Το γεγονός ότι η συνείδηση είναι κατ’ αρχάς και κατ’ αρχήν συνείδηση αισθήσεων (χωρίς ο Feuerbach να περιπίπτει σε κάποιου είδους απλοϊκό εμπειρισμό) διανοίγει τη δυνατότητα διερεύνησης του περιεχομένου της συνείδησης ως προς την αισθητηριακή (υπό αυτή την έννοια, διασταλτικά: πραγματική) διάστασή της – με τη ρητή πρόθεση της κριτικής αντιμετώπισης της μεταφυσικής θεωρησιακότητας, η οποία με αυτό τον τρόπο δικαιολογεί μεθοδικά την αναφερθείσα αντιστροφή μεταξύ υποκειμένου και κατηγορήματος σε πλαίσιο εμμένειας (για τον Feuerbach: ανθρωπολογικής). Ο Marx δεν θα αποδεχτεί απλώς αυτή την αντίληψη αναβαθμίζοντας το πλαίσιο της αισθητηριακότητας σε πλαίσιο ανάλυσης της κοινωνικής (ταξικής) εμπειρίας, αλλά θα διατυπώσει μια από τις βαθύτερες θεωρητικές προτάσεις για τη γένεση και ιστορική δεσμευτικότητα της εκάστοτε μεταφυσικής, θεματοποιώντας ρητά την προβληματική αυτή στον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας. Όταν η ανθρώπινη εμπειρία αποδεσμευτεί από προϊδεασμούς της δραστηριοποίησης μιας ‘ανθρώπινης ουσίας’, τότε τίθεται ως μακροπρόθεσμο –κυριολεκτικά– ζήτημα ανάλυσης η συγκρότηση του περιεχομένου της εμπειρίας ως διηνεκής ανάδειξη της ιστορικότητας, ενώ παράλληλα το κομβικό σημείο είναι η απατηλή δομή της γνωσιακής συνείδησης, η οποία τείνει να αποδίδει ουσιώδεις δεσμευτικότητες σε δευτερογενή και τριτογενή φαινόμενα (από εδώ συνεχίζεται το αίτημα της καντιανής κριτικής διαλεκτικής σε επίπεδο πλέον όχι θεωρησιακά καθορισμένων δομών του Λόγου αλλά εμπράγματος πρακτικής δραστηριότητας).⁶ Λαμβάνοντας μια θέση διαφοροποιημένη τόσο από τον Hegel (στον οποίο οι δομές απροσδιορι-

3 Πρόκειται για παράθεμα από το έργο του Schelling *Φιλοσοφικές επιστολές περί δογματισμού και κριτικισμού* (Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kritizismus) που δημοσιεύθηκε το 1795.

4 Το εγχείρημα του Schelling, επιβαρυνόμενο ούτως ή άλλως από τις πολιτικές επιλογές του, δεν έτυχε προσοχής στη μαρξική γραμματολογία. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις αποτελούν οι εργασίες των Frank (1992) και Dussel (2001· 2006).

5 Αντί άλλων αναφορών, παραπέμπω στην ενδεικτική βιβλιογραφία του Επιμέτρου στη μετάφραση της *Ουσίας του Χριστιανισμού* (Feuerbach 2012).

6 Οι παραθέσεις αυτές αφορούν τις βαθύτερες προϋποθέσεις για την άρθρωση της μαρξικής ‘επιστημονικής’ κριτικής. Για μια παρουσίαση της σχέσης του Marx με τις τρέχουσες επιστημονικές θεωρίες της συγκαρινής περιόδου, βλ. τη σύνοψη του Mitchell (1978).

στίας απορροφούνται στην τελική, λογική πλήρωση του Πνεύματος) όσο και από τον Feuerbach (ο οποίος περιορίζεται ρητά στην ανθρωπολογική αφετηρία του), ο Marx διαπιστώνει στις σημειώσεις που πλαισιώνουν το σκοπούμενο κριτικό έργο της *Γερμανικής ιδεολογίας*, ότι:

Δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει τον βίο, αλλά ο βίος καθορίζει τη συνείδηση. Στον πρώτο τρόπο θεώρησης ξεκινά κανείς από τη συνείδηση ως το πραγματικό άτομο, στον δεύτερο τρόπο, σε εκείνον που αντιστοιχεί στον πραγματικό βίο, ξεκινά από τα ίδια τα πραγματικά έμβια άτομα και εξετάζει τη συνείδηση ως τη *δική τους* συνείδηση. Αυτός ο τρόπος εξέτασης δεν είναι χωρίς προϋποθέσεις. Ξεκινά από τις πραγματικές προϋποθέσεις και δεν τις εγκαταλείπει ούτε στιγμή. Οι προϋποθέσεις του είναι οι άνθρωποι όχι σε κάποια φανταστική περιχαράκωση και παγίωση, αλλά στην πραγματική, εμπειρικά εποπτική διαδικασία ανάπτυξής τους υπό ορισμένες συνθήκες. [...] Εκεί λοιπόν όπου παύει η θεωρησιακότητα, στον πραγματικό βίο, ξεκινά η πραγματική, θετική επιστήμη, η παρουσίαση της πρακτικής ενεργοποίησης, της πρακτικής αναπτυξιακής διαδικασίας των ανθρώπων. Οι φράσεις περί της συνείδησης παύουν πλέον, και στη θέση τους πρέπει να έλθει η πραγματική γνώση. Με την παρουσίαση της πραγματικότητας, η αυτοτελής φιλοσοφία χάνει πλέον το μέσο της ύπαρξής της. (Marx & Engels 2014: 473-474)

Με αυτό τον τρόπο ο Marx αναδεικνύει α) την απροσδιοριστία που διέπει τις δομές του Είναι όσο αυτές δεν διαμεσολαβούνται από την πρακτική ιδιοποίησή τους από την οργανωμένη κοινωνική εργασία, β) τον κατ' αρχήν εμπράγματο και διόλου θεωρησιακό χαρακτήρα της συνείδησης, καθώς «η συνείδηση δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από το συνειδητό Είναι» (Marx & Engels 2014: 473), γ) την τοποθέτηση της κριτικής (έμπρακτης) συνείδησης στο δυναμικό όριο μεταξύ Είναι και 'κοινής', περιορισμένης συνείδησης, δ) την ιστορικότητα της σχέσης αυτής, τόσο αναφορικά με τις δομές του Είναι (τους κοινωνικούς σχηματισμούς και τη λεγόμενη φύση) όσο και με τις συνειδησιακές δομές που εμπλέκονται κατ' ανάγκη με τις πρώτες, ε) την πρακτική (απαρέγκλιτα πολιτική) ενεργοποίηση της κριτικής συνείδησης αναφορικά με τις ίδιες τις δομές του Είναι.

Δεν είναι συνεπώς διόλου τυχαίο ή δεν είναι απλώς 'φιλολογικά' ενδιαφέρον, ότι όταν ο Marx μια εικοσαετία μετά τις πρώιμες 'φοϊερμπαχιανές' αντιπαράθεσεις του στραφεί (το 1864) στη συγγραφή του τελικού κεφαλαίου του συνολικού έργου για την κριτική της πολιτικής οικονομίας (στο πρώτο χειρόγραφο για τον τρίτο τόμο), θα προβεί στην εξέταση των τάξεων λαμβάνοντας ως άμεση αφετηρία τις προσόδους (εισοδήματα) και τις πηγές τους (αυτός ο τίτλος του αρχικού κεφαλαίου). Αφού παρουσιάσει συνοπτικά τον 'τριαδικό τύπο' που έχει αναλύσει διεξοδικά στα προηγούμενα κεφάλαια, δηλαδή τις βασικές προσόδους του εργατικού μισθού, του βιομηχανικού κέρδους και της γαιοπροσόδου, συνεχίζει:

Ωστόσο, το όλο πράγμα δεν παρουσιάζεται με αυτή την έννοια στους φορείς της παραγωγής ή στους φορείς των *διαφορετικών παραγόντων* της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά μάλλον με μια αντεστραμμένη μορφή. Το γιατί πρέπει να εμφανίζεται σ' αυτούς με αυτή την αντεστραμμένη μορφή, θα το

αναπτύξουμε περαιτέρω στη πορεία της έρευνάς μας. Το κεφάλαιο, η γαιοκτησία και η εργασία τούς εμφανίζονται ως τρεις διαφορετικές, αυτοτελείς πηγές, από τις οποίες πηγάζουν τρία διαφορετικά συστατικά της κατ' έτος παραγόμενης αξίας (και συνεπώς του προϊόντος στο οποίο αυτή υπάρχει), δηλαδή όχι μόνο οι διαφορετικές μορφές αυτής της αξίας, ως πρόσδοδοι που ανήκουν σε ιδιαίτερους παράγοντες της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, αλλά αυτή η ίδια η αξία και συνεπώς η υπόσταση αυτών των μορφών προσόδου. (Marx 1992: 840, οι τονισμοί στο πρωτότυπο)

Η 'εμφάνιση' αυτή των βασικών κοινωνικών προσόδων ως κάτι διαφορετικό από αυτό που είναι, δεν αποτελεί ένα απλό επιφανόμενο για τη θεωρητική ανάλυση, αλλά το βασικό αφετηριακό δεδομένο αφενός για την εξέταση και εξήγηση των κινήσεων των αντίστοιχων φορέων στην κοινωνία (συνεπώς χαρτογραφείται η βασική ταξική δομή της κοινωνίας), και αφετέρου για τον αναγκαίο τρόπο εμφάνισης των δομών βάθους, τις οποίες έχει αναδείξει η κριτική ανάλυση –αυτή η διπλή κίνηση αποτελεί τη βάση για την αξίωση της επιστημονικότητας από την πλευρά του Marx– με άλλα λόγια, πρόκειται για την κριτική εξήγηση των πραγματικών επιφανομένων, των επιφανομένων ως πραγματικότητας, και όχι απλώς του παραμερισμού τους για την κατάδειξη κάποιων 'άλλων' ουσιωδών στοιχείων· το πρώτο εγχείρημα, μπορούμε να πούμε, αντιστοιχεί στην επιστημονική πρακτική, το δεύτερο στην ιερατική.

II. Την περίοδο 1844-1845 ο Marx θα ξεκινήσει μια μακρόπνοη (όπως θα αποδειχτεί και για τον ίδιο) διαδικασία κριτικής ανάλυσης όχι των δομών της θεωρησιακότητας (κάτι το οποίο υποτίθεται ότι έχει αποτελειώσει ο Feuerbach), ούτε και απλώς των δομών της πολιτικής πρακτικής (κάτι που δεν θα πάψει να επιτελεί ο ίδιος ο Marx εφ' όρου ζωής είτε ως δημοσιογράφος είτε ως πολιτικός), αλλά των δομών βάθους –δηλαδή παραγωγής και αναπαραγωγής– της αστικής κοινωνίας, του γνήσιου τέκνου του ιστορικού ορίζοντα της νεωτερικότητας. Ως προς αυτό, θα συνεχίσει το πρόγραμμα που έχει διατυπώσει ο Hegel στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, σαφώς με διαφορετικές κατηγορίες και διαφορετικές πολιτικές προσημειώσεις (τις οποίες επιβάλλει πλέον η ίδια η ιστορία). Βασικές προϋποθέσεις γι' αυτή την κριτική (για μια διεξοδική παρουσίαση βλ. Heinrich 2011) αποτελούν οι εξής, ιστορικά προσδιορισμένες παραδοχές:

- ότι η πολιτική οικονομία είναι η ρητά νεωτερική επιστήμη, η οποία έχει ως αντικείμενο ακριβώς τις δομές παραγωγής και (κυρίως) κυκλοφορίας της αστικής κοινωνίας, με προκείμενες που συμπεριλαμβάνουν τόσο μια αντίληψη ιστορικότητας (αναπτυγμένες-υπανάπτυκτες κοινωνίες), όσο και μια αντίληψη ανθρωπολογίας (κίνητρα ορθολογικής επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος)·

- ότι το εννοιολογικό πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας αναπτύσσεται σε ένα φάσμα που συνδέει την 'καθαρή' επιστημονική εργασία με τη δημόσια ανάλυση των οικονομικών ζητημάτων καθώς και με πλευρές της αντίστοιχης νομοθεσίας, ώστε η κριτική του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου προϋποθέτει και συγκροτεί ταυτόχρονα ένα επίπεδο δημοσιότητας, το οποίο περιλαμβάνει τόσο τη δημο-

σίευση λόγιων πραγματειών όσο και τη δημοσιογραφική ενημέρωση και ανάλυση όσο επίσης και την αποτίμηση πολιτικών πρακτικών και εγγράφων (όπως τα διοικητικά υπομνήματα και οι εκθέσεις των εκάστοτε κοινοβουλευτικών επιτροπών).

- ότι η κριτική αυτών των εννοιολογικών διατυπώσεων δεν αποτελεί μια καταγγελία του ψεύδους τους από μια προνομιακή σκοπιά, αλλά (με βάση τις αναφερθείσες βαθύτερες παραδοχές για τη λειτουργία της κοινής συνείδησης) καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο δομικά συμφέροντα εκφράζονται σε ατομικές πράξεις και (δια της δημοσιότητας) νομιμοποιούν τη συγκεκριμένη πρακτική, ενίοτε (αυτό δε είναι το ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο) με αναφορά όχι στο συγκροτησιακό συμφέρον αλλά στην 'επιστημονική' χροιά της πρακτικής (ενδεικτικά παραδείγματα θα ήταν εδώ η θεωρία του Ricardo για τη γαιοπρόσοδο και τα όριά της, και η θεωρία του Malthus για τα όρια του πληθυσμού στη σύγχρονη κοινωνία).

- ότι, τέλος, η κριτική της πολιτικής οικονομίας, λαμβάνει ως προνομιακό πεδίο την κριτική των οικονομικών κατηγοριών (στις 22 Φεβρουαρίου 1858 ο Marx ενημερώνει τον Ferdinand Lassalle «Η εργασία για την οποία πρόκειται, είναι η κριτική των οικονομικών κατηγοριών ή, if you like, η κριτική παρουσίαση του συστήματος της αστικής οικονομίας. Είναι ταυτόχρονα μια παρουσίαση του συστήματος, και μέσα από την παρουσίαση μια κριτική του» [Marx & Engels 1978: 550, ο τόνισμός στο πρωτότυπο]), δηλαδή προβαίνει η ίδια σε μια αναστοχαστική κατασκευή, στοχεύοντας (ως βαθύτερη πολιτική σκοπιμότητα) στην κατάδειξη των δυνατοτήτων άρσης των στρεβλωτικών εκφάνσεων και χειρισμών, καθιστάμενη έτσι η ίδια ένας παράγοντας συνειδησιακής διεύρυνσης και χειραφετικού προστάγματος.

Οι παραδοχές αυτές, συμπυκνωμένες εδώ καθαρά για σκοπούς ευχέρειας, αποτελούν τη βασική προϋπόθεση τόσο για την αυτοκατανόηση του μαρξικού εγχειρήματος ως επιστημονικού, όσο και της ενσωμάτωσης των εκάστοτε αποτελεσμάτων ή δεδομένων της τρέχουσας επιστημονικής γραμματολογίας στο πλαίσιο που έχει προδιαγράψει, και προδιαγράφει διαρκώς, η κριτική: «για την επιστήμη με την επικρατούσα έννοια συγκροτησιακό είναι το στοιχείο της ανικανότητας, να αντιληφθεί την ίδια την ύπαρξή της ως στιγμή του ασύλληπτου της συνολικής κοινωνικής συνάφειας. Γιατί υπάρχει αυτή η συνάφεια, γιατί 'οδηγείται' από ένα υποκείμενο και ωστόσο διαφεύγει ως όλο της επιστημονικής σύλληψης, αυτό είναι το θέμα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας» (Müller 1977: 34). Εν προκειμένω θα πρέπει να τονιστεί με τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση ότι η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας αρθρώνεται σε μια περίοδο, όπου αφενός θεμελιώνονται συστηματικά οι εμπειρικές φυσικές επιστήμες (σε προϊούσα αντίθεση με το βραχύβιο *Περιοδικό Θεωρησιακής Φυσικής* του Schelling), με τεράστιες επιπτώσεις στην οικονομική παραγωγή και στον κοινωνικό βίο, ενώ αφετέρου λαμβάνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις ο εκμηχανισμός της παραγωγής και της κυκλοφορίας, αλλάζοντας την όψη του πλανήτη και της ίδιας της ανθρωπότητας. Στο πλαίσιο αυτό τίθεται και το ερώτημα για τη σχέση της 'τεχνολογίας' (ως ενός ιδιαίτερου, και ιδιαίτερα σημαντικού επιστημονικού κλάδου) και της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Με άλλα λόγια, και με μια επιγραμματική διατύπωση, η ερώτηση: *Was ist das Kapital?* με την οποία ξεκινά ιστορικά η κριτική της πολιτικής οικονομίας, θα συμπεριλάβει στην ανάπτυξή της και το διόλου αυτονόητο ερώτημα: *What is a machine?*

III. Στην ερώτηση για το πότε ο Marx γνωρίζει τη συγκαρινή γραμματολογία που αφορά το πεδίο της 'τεχνολογίας' (για τη χρήση του όρου από τον ίδιο βλ. παρακάτω), η απάντηση θα πρέπει να ανατρέξει στην περίοδο των Βρυξελλών (Φεβρουάριος 1845-Μάρτιος 1848), όπου ο Marx, παράλληλα με την αλληλογραφία με την Ένωση των Κομμουνιστών, επιδίδεται σε μια από τις πρώτες φάσεις της συστηματικής μελέτης για το σκοπούμενο από το 1844 έργο για την κριτική στην οικονομία και την πολιτική (βλ. Rubel 1957). Στο πλαίσιο αυτών των μελετών ο Marx θα διαβάσει και τα βασικά συγγράμματα των Charles Babbage και Andrew Ure, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Στο σημειωματάριο παραθεμάτων B33, το οποίο χρησιμοποιείται με μεγάλη βεβαιότητα για πρώτη φορά στις αρχές του 1845, ο Marx θα καταγράψει παραθέματα από τον Auguste de Gasparin (*Considérations sur les machines*, 1835), τον Charles Babbage, τον Andrew Ure, τον Jacob Pereire (*Leçons sur l'Industrie et les Finances*, 1832), και τον Pellegrino Rossi (*Cours d'économie politique*, 1843). Ο Charles Babbage (1791-1871), ένας Άγγλος μαθηματικός ιδιαίτερα γνωστός το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, είχε δημοσιεύσει το 1832 το σύγγραμμα *Περί της οικονομίας των μηχανημάτων και των βιοτεχνιών* (*On the Economy of Machinery and Manufactures*), το οποίο είναι από τα πρώτα συγγράμματα βιομηχανικής εργασιακής οργάνωσης. Ο όρος *economy* στον τίτλο σημαίνει τόσο την οικονομική δομή όσο και την εξοικονόμηση (δυνάμεων, χρόνου, κόστους), και με αυτή τη δεύτερη έννοια θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται συχνά από τον Marx (όταν ο ίδιος χρησιμοποιεί τον όρο *Ökonomie* χωρίς κάποιο κατηγορηματικό προσδιορισμό). Η διασημότητα του έργου του Babbage συνέβαλε σαφώς στη δημοσίευσή του και σε άλλες χώρες, όπως τη Γαλλία, με την αντίστοιχη μετάφραση να κυκλοφορεί το 1834 (στις Βρυξέλλες) με τον τίτλο *Traité sur l'Économie des machines et des manufactures*, και μεταφραστή τον Éd. Biot. Αυτή την έκδοση διάβασε ο Marx το 1845. Ο Andrew Ure (1778-1857) ήταν ένας Σκότος φυσικός και τεχνολόγος, με επιδόσεις σε διάφορα ερευνητικά πεδία όπως η φυσιολογία, η χημεία και η αστρονομία. Το 1835 δημοσίευσε στο Λονδίνο το έργο του *Η φιλοσοφία της βιοτεχνίας, ή μια παρουσίαση της επιστημονικής, ηθικής και εμπορικής οικονομίας του εργοστασιακού συστήματος της Μεγάλης Βρετανίας* (*The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*), με το οποίο φιλοδοξούσε να καταδείξει την ανωτερότητα της εκμηχανισμένης βιομηχανικής παραγωγής σε όλες τις διαστάσεις που αναφέρονται ήδη στον τίτλο, αποτελώντας με αυτό τον τρόπο ένα από τα πρώτα 'τεχνοκρατικά' συγγράμματα της νεωτερικότητας. Και αυτό το έργο μεταφράστηκε ταχέως στα γαλλικά, με τη μετάφραση να κυκλοφορεί στις Βρυξέλλες το 1836 με τον τίτλο *Philosophie des manufactures, ou Économie industrielle de la fabrication du coton, de laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais* (με ανώνυμο μεταφραστή): αυτή τη μετάφραση μελέτησε ο Marx το 1845.

Η ανάγνωση των δύο συγγραμμάτων από τον Marx έχει αποκλειστικά ενημερωτικό χαρακτήρα (η αποτίμηση θα κατασταλάξει αργότερα), καθώς τα παραθέματα που έχει καταγράψει από τα δύο βιβλία δεν συνοδεύονται από δικά του σχόλια, όπως θα γίνει με κατοπινές αναγνώσεις άλλων συγγραμμάτων (ήδη τον Αύγουστο του 1845· βλ. Γκιούρας 2016: 72 κ.ε.). Τα παραθέματα του Babbage κα-

ταλαμβάνουν 22 δίστηλες σελίδες και του Ure 14 (Marx 1982α: XCVIII)- ο Marx δεν καταγράφει το υλικό σύμφωνα με τη διάταξή του στο πρωτότυπο, αλλά προχωρά στην ανάγνωση μέσα από διάφορα κεφάλαια του πρωτοτύπου, χωρίς να αποφεύγει εν προκειμένω και επαναλήψεις στις καταγραφές του. Εξάλλου, στο στάδιο αυτό του αναγνωστικού προγράμματός του (και ουσιαστικά μέχρι την άφιξη στο Λονδίνο το 1850), μεγάλο μέρος του υλικού έχει ήδη χαρτογραφηθεί για τον Marx από τον Friedrich Engels, ο οποίος έχει σχολιάσει διεξοδικά και κριτικά τον Ure τόσο στο *Περίγραμμα μιας κριτικής της οικονομικής επιστήμης* (1844), όσο και στο σύγγραμμά του 1845, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*. Οι αναλύσεις του Babbage αφορούν κυρίως τις επιπτώσεις του εργασιακού καταμερισμού εντός μιας παραγωγικής μονάδας στην αποτελεσματικότητα και, όπως αναφέρθηκε εξαρχής, την εξοικονόμηση της όλης παραγωγικής διαδικασίας, στοιχειοθετώντας παράλληλα τις επιδράσεις των μηχανών στην παραγωγή. Ο συνδυασμός μεταξύ καταμερισμού εργασίας και εκμηχανισμού αναδεικνύεται στο έργο του Babbage ως ομφαλός γύρω από τον οποίο περιστρέφεται (ή οφείλει να περιστρέφεται) η σύγχρονη βιομηχανική παραγωγή. Στο πλαίσιο αυτό, μια τροπή που θα προκαλέσει το ενδιαφέρον του Marx στις κατοπινές μελέτες του καθ' οδόν προς το *Κεφάλαιο* θα είναι ο ορισμός της μηχανής, καθώς το αντίστοιχο περιεχόμενο του όρου σηματοδοτεί τη μορφική καθοριστικότητά του, επιτρέποντας την ένταξη της μηχανής στη 'λογική' της εκάστοτε παραγωγής. Με άλλα λόγια, έχει σημασία ο τρόπος ορισμού της μηχανής επίσης και για την κατανόηση και εξήγηση (συνεπώς και την κριτική) της σύγχρονης μορφής παραγωγής – πρόκειται ουσιαστικά για τον εντοπισμό της ιστορικότητας σε ένα δεδομένο που φαίνεται (συν τοις άλλοις σε προσεγγίσεις τύπου Babbage) να αναδεικνύει τη σκοπιμότητά του πέραν του οποιουδήποτε ιστορικού πλαισίου. Στην παράγραφο 225 του 19ου κεφαλαίου του έργου του (το οποίο κεφάλαιο τιτλοφορείται *Περί του καταμερισμού της εργασίας*) ο Babbage σημειώνει: «Όταν κάθε διαδικασία έχει αναχθεί στη χρήση ενός απλού εργαλείου, η ένωση όλων αυτών των εργαλείων, ενεργοποιημένη από μία κινητήρια δύναμη, αποτελεί μια μηχανή» (σ. 174 του αγγλικού πρωτοτύπου, 203 της γαλλικής μετάφρασης). Και συνεχίζει: «Οι εργάτες είναι ίσως πιο επιδέξιοι στη δημιουργία εργαλείων και στην απλοποίηση των διαδικασιών, αλλά απαιτούνται πολύ διαφορετικές συνήθειες⁷ για να συνδυαστούν σε μία μηχανή αυτές οι διάσπαρτες τέχνες. Μια προηγούμενη εκπαίδευση ως εργάτη στον αντίστοιχο κλάδο είναι αναμφισβήτητα ένας πολύτιμος προκαταρκτικός όρος· αλλά για να γίνουν τέτοιοι συνδυασμοί με κάθε λογική προσδοκία επιτυχίας, απαιτείται ουσιαστικά μια εκτεταμένη γνώση των μηχανών, και η ικανότητα μηχανολογικού σχεδιασμού. Αυτά τα επιτεύγματα⁸ είναι πλέον πολύ πιο συνηθισμένα σήμερα απ' ό,τι ήταν παλαιότερα· η δε απουσία τους ήταν, ίσως, μία από τις αιτίες του πλήθους των αποτυχιών στην πρώιμη ιστορία πολλών βιομηχανιών μας». Με τον Babbage λοιπόν τίθεται το ζήτημα της αναγκαίας και αποτελεσματικής ένταξης της εξειδικευμένης, επιστημονικής γνώσης στη διαδικασία παραγωγής, η οποία γνώση δεν πηγάζει πλέον από τη δραστηριότητα του ίδιου του εργάτη (όπως εν πολλοίς είχε σημει-

7 'Habits', στη γαλλική μετάφραση λέγεται *connaissances*.

8 'Accomplishments', στη γαλλική μετάφραση λέγεται *talens*.

ωθεί από τον Adam Smith), αλλά έρχεται έξωθεν, από άλλα πεδία (παραγωγής επιστημονικής γνώσης) για να επιτελέσει μια καιρία σύνθεση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και χειρισμών. Ο ορισμός της μηχανής θα απασχολήσει τον Marx, όπως θα δούμε, στο αντίστοιχο (13ο) κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*. Όσο αφορά τον Ure, η σημασία του έργου του, που θα απασχολήσει διεξοδικά τον Marx, είναι ο προσδιορισμός του εργοστασίου στη μορφική και την τεχνική διάστασή του, δηλαδή και πάλι: ο εντοπισμός της ιστορικότητας σε ένα αντικείμενο εκ πρώτης όψews 'τεχνικό' και γι' αυτό, ως είθισται να λέγεται, 'ουδέτερο' απέναντι σε μορφικές σκοπιμότητες. Η ερωτηματοθεσία αυτή κορυφώνει –με αφορμή και την ανάγνωση του Ure– τη θεματική του μηχανικού αυτόματου, το οποίο απασχολεί σημαντικό μέρος της διανόησης του 18ου αιώνα, χωρίς να περιορίζεται διόλου στο πεδίο της 'τεχνολογίας', αλλά επεκτείνεται τόσο στο πεδίο της συμβίωσης των ανθρώπων (το πολιτικό σύστημα ως μηχανισμός) όσο και στην ίδια τη φύση (μηχανισμός δυνάμεων και παθών). Η σημασία του Ure για τον Marx είναι ότι ο Ure υπάγει ρητά στη λογική του εκμηχανισμού και –ει δυνατόν– της αυτοματοποίησης (το εργοστάσιο ως αυτόματο), τις κοινωνικές και ηθικές προκειμένες, οι οποίες ενσαρκώνονται στην υπόσταση και διαβίωση των εργατών. Τίθεται εδώ, με άλλα λόγια, το ζήτημα της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στη σύγχρονη εκμηχανισμένη (για τον Marx: κεφαλαιοκρατική) παραγωγή, σε ένα πλαίσιο υπεράσπισης του 'factory system' απέναντι σε ταξικές δυνάμεις αρνητικές προς το ίδιο. Ενδεικτικά, το τρίτο Βιβλίο του έργου του Ure (δηλαδή η τρίτη ενότητά του) έχει τον τίτλο *Η ηθική οικονομία του εργοστασιακού συστήματος* και ξεκινά με τις εξής χαρακτηριστικές διατυπώσεις: «Το αρχαίο αίσθημα της περιφρόνησης που έθρεφαν οι gentlemen της υπαίθρου ενάντια στους αστούς,⁹ και το οποίο κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, όπου δεν υπήρχε δίκαιο,¹⁰ εκφραζόταν με κάθε μορφή χλεύης και προσβολής, φαίνεται ότι ακόμη καίει στα στήθη πολλών μελών της αριστοκρατίας μας, συνεχίζει να θρέφεται στις πανηγυρικές ομιλίες αυτής της τάξης,¹¹ και έχει εκδηλωθεί με μονοσήμαντο τρόπο στην πρόσφατη κοινοβουλευτική εκστρατεία ενάντια στα εργοστάσια» (σ. 277 του αγγλικού πρωτοτύπου, σ. 1-2 του δεύτερου τόμου της γαλλικής). Με τις αφηγηριακές αυτές διαπιστώσεις, οι οποίες αποτελούν μια χαρτογράφηση ταξικών δυνάμεων στην οποία θα εμβραθύνει ο Marx στο *Κεφάλαιο* με ιδία πλέον γνώση, ο Ure θα αναλάβει να αποδείξει τον ωφέλιμο χαρακτήρα των εργοστασίων όχι απλώς για τη συνολική οικονομία, αλλά σαφώς και για τους ανθρώπους που εμπλέκονται εργασιακά σ' αυτά. Η απολογητική πρόθεση του Ure είναι το λιγότερο που μπορεί να εισπράξει ο αναγνώστης μέσα από αυτές τις αναπτύξεις, καθώς πολύ περισσότερο διατυπώνεται εδώ το ερώτημα για τον ιστορικό (ουσιαστικά πολιτικό) προσδιορισμό της μορφής παραγωγής και της κοινωνικής τελεολογίας της – ένα ερώτημα που θα απασχολήσει διεξοδικά τον Marx στις δικές του αντίστοιχες παραθέσεις. Τόσο ο Babbage όσο και ο Ure είχαν ανοίξει ένα χάρτη ερωτημάτων και θεμάτων, ο οποίος με την ανάπτυξή του σηματοδοτούσε περαιτέρω ερωτήματα καθορισμού της νεωτερικής κοινωνικής μορφής (με την ίδια ένταση με την

9 'Burghers', οι αστυπολίτες του μεσαίωνα, στη γαλλική μετάφραση λέγεται *bourgeoisie*.

10 'Lawless', στη γαλλική μετάφραση λέγεται *barbare*.

11 'Order', στη γαλλική μετάφραση λέγεται *classe*.

οποία στις αρχές του 21ου αιώνα γίνεται συζήτηση για την ψηφιακή οικονομία ή την τεχνητή νοημοσύνη), όπως επίσης και σηματοδοτούσε την ανάδειξη ενός πεδίου γνώσης το οποίο, αν μη τι άλλο, αξίωνε την αποκλειστικά νεωτερική ταυτότητά του μέσα από έναν όρο ελληνικής μεν προέλευσης, αλλά ρητά σύγχρονο: Στα μέσα του 19ου αιώνα η 'τεχνολογία' έχει ήδη την ιστορία της.

Με την εγκατάστασή του στο Λονδίνο το 1849, ο Marx θα συνεχίσει τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1850 τις μελέτες του για το σκοπούμενο έργο της κριτικής πραγμάτευσης της οικονομίας και της πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτών των αναγνώσεων, οι οποίες στοιχειοθετούνται με τα λεγόμενα Τετράδια του Λονδίνου, θα μελετήσει και έργα Γερμανών 'τεχνολόγων', παράλληλα με μια εντρυφήση στο *Λεξικό του Ure (A Dictionary of Arts, Manufactures, and Mines, 1839)* για τις ατμομηχανές και τους σιδηροδρόμους. Με τις αναγνώσεις αυτές ο Marx θα προσπαθήσει να οικειοποιηθεί έναν επιστημονικό κλάδο που αρθρώνεται με 'συστηματικό' τρόπο στη Γερμανία της περιόδου, έχοντας (ο κλάδος) ως αφετηρία τις καμεραλιστικές επιστήμες που έχουν αναπτυχθεί τους προηγούμενους δύο αιώνες. Τα βασικά ονόματα των ερευνητών που πλαισιώνουν τον 'νέο' κλάδο είναι ο Johann Beckmann (1739-1811) και ο Johann Heinrich Moritz Poppe (1776-1854). Ο Beckmann είχε διατελέσει καθηγητής φυσικής επιστήμης και φυσικής ιστορίας στο προτεσταντικό γυμνάσιο της Αγίας Πετρούπολης, και (από το 1770) καθηγητής τεχνολογίας και οικονομίας στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν. Το έργο του Beckmann ήταν ιδιαίτερα ευρύ και συστηματικό, περιλαμβάνοντας μεταξύ άλλων μια *Εισαγωγή στην τεχνολογία (Anleitung zur Technologie, 1777)* και τις *Συμβολές στην ιστορία των εφευρέσεων (Beiträge zur Geschichte der Erfindungen, 5 τόμοι, 1780-1805)*. Ο Beckmann είναι ο στοχαστής που εισαγάγει τον όρο 'τεχνολογία' ως προσδιορισμό ενός συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου, λαμβάνοντας ως αφετηρία την εμπορευματολογία (*Warenkunde*) και, με ευρύτερο τρόπο, τη διδασκαλία περί των επιτηδευμάτων (*Gewerbekunde*) – αυτές οι ονομασίες σηματοδοτούν τον αρχικό περιεχομενικό προσδιορισμό του όρου 'τεχνολογία'. Μαθητής του Beckmann υπήρξε ο J. H. M. Poppe, καθηγητής της τεχνολογίας στο Τύμπινγκεν και συντάκτης μιας πληθώρας έργων, μεταξύ των οποίων μια οκτάτομη εγκυκλοπαίδεια 'για την συνολική μηχανολογία' (1803-1827), ένα *Εγχειρίδιο τεχνολογίας* (1806-1810), μια τρίτομη *Ιστορία της τεχνολογίας* (1807-1811) κ.ά. Και οι δύο συγγραφείς αποτελούσαν γνήσιο καρπό της ιδιάζουσας γερμανικής θεραπείας του εν λόγω κλάδου.

Το ζήτημα του εκμηχανισμού της οικονομικής παραγωγής, με τις τεράστιες συνέπειές του σε άλλα πεδία του οικονομικού και κοινωνικού βίου (αρκεί η αναφορά στις μεταφορές ή στον στρατό), απασχολεί την ευρωπαϊκή διανόηση ήδη τον 18ο αιώνα, προκαλώντας διαφορετικές αντιμετώπισεις του φαινομένου κατ' αναλογία προς τις ανάγκες και τις δυνατότητες της κάθε χώρας. Ενώ λοιπόν στην Αγγλία οι πρώτες προσπάθειες πρακτικής εφαρμογής και θεωρητικής διατύπωσης θα γίνουν από φορείς τόσο έρευνας όσο και οικονομικής πρακτικής, στη Γαλλία, η κατάσταση που θα διαμορφωθεί από την Επανάσταση και τα επακόλουθά της, θα ενισχύσει την κρατική μέριμνα για την καλλιέργεια της τεχνολογικής γνώσης, κυρίως μέσα από την *École polytechnique* που ιδρύεται το 1795. Στη δεξιά πλευρά του Ρήνου, τόσο η ηγεμονική πολυδιάσπαση όσο και ο τρόπος οργάνωσης των διοικητικών αξιωμάτων θα αναδείξουν έναν άλλο τρόπο διαχείρισης: αναπτυσσόμενες,

από τον όψιμο μεσαίωνα, από τα θησαυροφυλάκια (Schatzkammer) του εκάστοτε ηγεμόνα, οι υπηρεσίες οικονομικής διαχείρισης των ηγεμονικών πόρων επρόκειτο να επεκταθούν σε ζητήματα αγροκαλλιέργειας, δασοκομίας, εξόρυξης μεταλλευμάτων, βελτίωσης των μεταφορών, διαχείρισης και είσπραξης των φόρων, συνδυναζόμενες με τη λειτουργία των ηγεμονικών (κυρίως προτεσταντικών) πανεπιστημίων. Το 1727 ιδρύονται στα πανεπιστήμια της Χάλης και της Φραγκφούρτης επί του Όντερ οι έδρες της Οικονομίας και των Καμεραλιστικών Επιστημών, ενώ θα ακολουθήσουν παρόμοια εγχειρήματα και σε άλλα πανεπιστήμια (βλ. Lexis 1910· Frison 1993: 142 κ.ε.¹²). Η καμεραλιστική είναι λοιπόν το σύνολο των επιμέρους 'επιστημών' που αφορούν τη συντήρηση, βελτίωση και αναπαραγωγή του ηγεμονικού νοικοκυριού αρχικά, και του συνολικού κοινωνικού σώματος κατ' επέκταση, με έναν τρόπο ο οποίος προϋποθέτει και ενισχύει ένα σύστημα επιστημών, κυρίως με βάση το δίπολο φύση και τέχνη (= οικονομία). Στη συστηματική αυτή αντιμετώπιση, η εγκυκλοπαιδική καταγραφή του εκάστοτε πραγματολογικού υλικού συνδυάζεται με μορφολογικά στοιχεία που κυμαίνονται μεταξύ μορφών οργάνωσης (φέρ' ειπείν της κοινωνικής εργασίας) και μορφών τεχνικής (λειτουργία και χρήση συγκεκριμένων μηχανών και μηχανισμών). Ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του έργου του Adam Smith για τον *Πλούτο των Εθνών*, ο Johann Beckmann θα δημοσιεύσει στο Γκαίτινγκεν το εγχειρίδιο με τίτλο *Εισαγωγή στην τεχνολογία*, ο πλήρης τίτλος του οποίου, σύμφωνα με μια μακραίωνη υστερομεσαιωνική παράδοση, έχει ως εξής: *Εισαγωγή στην τεχνολογία ή στη γνώση της χειροτεχνίας, των εργοστασίων και των βιοτεχνιών, κυρίως για εκείνους που απασχολούνται στην αγροτική οικονομία, στη διοίκηση και στην καμεραλιστική επιστήμη (Anleitung zur Technologie, oder zur Kentniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen, vornehmlich derer, die mit der Landwirthschaft, Polizey und Cameralwissenschaft in nächster Verbindung stehn)*. Ο Beckmann ήταν μαθητής του διάσημου φυσιολόγου Linnaeus, ο οποίος είχε διαπρέψει στη λεγόμενη 'φυσική ιστορία', ένα πρωτονεωτερικό τρόπο σύλληψης και κυρίως εγκυκλοπαιδικής συστηματοποίησης του φυσικού κόσμου σύμφωνα με ορισμένες ρητά διατυπωμένες αρχές (Frison 1993: 148 κ.ε.). Η μετάβαση του Beckmann από τη φυσική ιστορία στην 'οικονομία', δηλαδή στη συστηματοποίηση και ανάλυση των εμπράγματων πόρων και μέσων του οικονομικού βίου θα διατηρήσει τα δομικά στοιχεία της 'φυσικής ιστορίας' τύπου Linnaeus (την ίδια περίοδο που στο άλλο άκρο της Ευρώπης διατυπώνεται η ρητά νεωτερική επιστήμη της πολιτικής οικονομίας σαφώς πέρα από συστηματοποιήσεις τύπου Linnaeus), καταγράφοντας ως *Technologie*, ως λόγο περί των οικονομικών τεχνών, τις μεθοδεύσεις της οικονομικής παραγωγής και τις υλικές προκείμενές τους. Η 'τεχνολογία' αυτή είναι εκ προοιμίου ενσωματωμένη στην αριστοτελικής αντίληψης 'επιστήμη' της οικονομίας, όπως αυτή είχε αναδιαμορφωθεί από τις ανάγκες διαχείρισης του ηγεμονικού νοικοκυριού (του ηγεμονικού 'ταμείου': fiscus) την υστερομεσαιωνική και πρωτονεωτερική περίοδο. Με δεδομένη την ανατοποθέτηση (και ουσιαστικά επαναξιολόγηση) της ηθικής διάστασης της οικονομίας (μια διάσταση που θα απο-

12 Σπεύδω να τονίσω, ότι οι μελέτες του Guido Frison που αναφέρονται στη Βιβλιογραφία (1988· 1993· 1998) είναι από τις ελάχιστες που ασχολούνται με το εν λόγω θέμα από τη σκοπιά ανάπτυξης του μαρξικού έργου. Οι παραπομπές που γίνονται από την παρούσα ανάλυση σαφώς δεν καλύπτουν το εύρος των ερωτημάτων που θίγει ο Frison.

τελούσε το επίκεντρο νέων συζητήσεων τον 19ο αιώνα), η οικονομία των καμεραλιστικών επιστημών εστίαζε στη στάθμιση και διατήρηση της χρησιμότητας των εμπράγματων οικονομικών όρων για συγκεκριμένους, ακριβώς: οικονομικούς στόχους (Frison 1993: 150). Εδώ βρισκόταν και μια γέφυρα μεταξύ της φυσικής ιστορίας του Linnaeus και της τεχνολογίας του Beckmann, καθώς η τελευταία αφορούσε την ανάλυση και χρήση ‘φυσικών πραγμάτων’ για ένα συγκεκριμένο σκοπό. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη ‘τεχνολογία’ εξέταζε τη χρηστική αξία των πραγμάτων, στο πλαίσιο θεραπείας της διοικητικής μέριμνας που όφειλε να ασκεί ο ηγεμόνας. Ο Beckmann είναι σαφής επ’ αυτού στην αρχή του συγγράμματός του:

Η τεχνολογία είναι η επιστήμη που διδάσκει την επεξεργασία [Verarbeitung] των φυσικών αντικειμένων [Naturalien] ή τη γνώση της χειροτεχνίας. Ενώ στα εργαστήρια πρέπει να ακολουθεί κανείς τις οδηγίες και τις συνήθειες του μάστορα για να παράγει το εμπόρευμα, η τεχνολογία παρέχει με συστηματική τάξη, με εις βάθος καθοδήγηση την εξεύρεση των μέσων για την επίτευξη αυτού του τελικού σκοπού, στη βάση πραγματικών αρχών και αξιόπιστων εμπειριών, καθώς και [διδάσκει] πώς να εξηγήσουμε και να χρησιμοποιήσουμε τα φαινόμενα που προκύπτουν κατά την επεξεργασία. (Beckmann 1787: 17)

Ο Beckmann γνώριζε τον ‘καινοτόμο’ χαρακτήρα του εγχειρήματός του, όπως φαίνεται από την επιχειρηματολογία του αναφορικά με τον όρο που έχει επιλέξει:

Τόλμησα, να χρησιμοποιήσω τον όρο τεχνολογία, αντί για τον συνηθισμένο εδώ και κάποιο διάστημα όρο ‘ιστορία της τέχνης’ [Kunstgeschichte], ο οποίος είναι τουλάχιστον τόσο ακατάλληλος όσο και ο όρος ‘φυσική ιστορία’ για τη φυσιολογία. Ιστορία της τέχνης μπορεί να ονομάζεται η αφήγηση για την επινόηση, την πορεία και τα λοιπά πεπρωμένα μιας τέχνης ή μιας χειροτεχνίας· κάτι πολύ περισσότερο είναι όμως η τεχνολογία, η οποία εξηγεί πλήρως, συστηματικά και με σαφήνεια όλες τις εργασίες, τις συνέπειες και τις αιτίες τους. Βεβαίως, παλαιοί είναι οι όροι: τεχνολογία, τεχνολογέω, τεχνολόγος· είναι όμως σαφές ότι με αυτές οι Έλληνες δεν εννοούσαν τη χειροτεχνία, όσο λίγο και υπό τους όρους οικονομία, πολιτική, και εκατό άλλους, εννοούσαν αυτό που εννοούμε εμείς σήμερα. (Beckmann 1787: 18· οι λέξεις με πλάγια είναι στο πρωτότυπο στα ελληνικά)

Παρά τον παραδοσιακό, ακριβώς: καμεραλιστικό χαρακτήρα της επιστήμης του, η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει: «Εντούτοις, όπως η σύγχρονη βιολογική ταξινόμηση ξεκινά με τον Linnaeus, έτσι και η σύγχρονη τεχνολογία ξεκινά με τον Beckmann διότι η *Technologie* είναι η μετάβαση από μια μη νεωτερική οπτική περιγραφής των παραγωγικών φαινομένων σε μια νεωτερική» (Frison 1993: 165). Αντιστοίχως, όπως η τεχνολογία αφορά τη ‘χρηστική’-θεωρητική αντιμετώπιση των μέσων παραγωγής, η εμπορευματολογία (Warenkunde) αφορά την αντίστοιχη αποτίμηση των αποτελεσμάτων της παραγωγής. Από το πλαίσιο αυτό, της διδασκαλίας περί των επιτηδευμάτων σε πλαίσιο σταδιακής εμπορευματοποίησης, θα διατυπωθεί (από τον Beckmann) ο όρος τεχνολογία, με την αρχική σημασία της διδασκαλίας περί των οικονομικών και ποριστικών (συν τω χρόνω: εμπορευματι-

κών) τεχνών. Την εποχή των μελετών του Marx η παράδοση της καμεραλιστικής ενσωματώνεται και μεταλλάσσεται στη σταδιακή αναδιάρθρωση των οικονομικών και κοινωνικών σπουδών στα γερμανικά πανεπιστήμια, εν όψει των ραγδαίων οικονομικών και πολιτικών αλλαγών που έχει φέρει ο 19ος αιώνας (βλ. Bruch 1985· Frison 1998).

Η ανάγνωση του Marx, όπως έχει καταγραφεί στο Τετράδιο Β 56, περιλαμβάνει τα εξής συγγράμματα (βλ. Marx 1982β): από τον Porre, *Εγχειρίδιο γενικής τεχνολογίας (Lehrbuch der allgemeinen Technologie)*, περίπου δυόμιση σελίδες· *Η φυσική, κυρίως στην εφαρμογή της στις τέχνες, στις βιοτεχνίες και άλλα ωφέλιμα επιτηδεύματα. (Die Physik vorzüglich in Anwendung auf Künste, Manufacturen und andere nützliche Gewerbe, 1830)*, εξήμιση σελίδες· *Ιστορία των μαθηματικών από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα (Geschichte der Mathematik seit den ältesten bis auf die neueste Zeit, 1828)*, μία σελίδα· *Ιστορία της τεχνολογίας (Geschichte der Technologie, 1807-1811)*, εικοσιέξι σελίδες· από τον Beckmann, *Συμβολές στην ιστορία των εφευρέσεων*, περίπου εν τέταρτο της σελίδας, η ανάγνωση σταματά στον δεύτερο από πέντε τόμους. Επίσης, ο Marx μελετά τα εξής λήμματα από το *Τεχνικό λεξικό του Ure* (στη γερμανική μετάφραση), καταγράφοντας σημειώσεις που καταλαμβάνουν περίπου εφτάμιση σελίδες: Εξάτμιση, Βαμβακούφαντουργεία, Λεύκανση, Bobbinet [Δαντελομηχανές], Ατμός, Ατμομηχανή, Σίδηρος, Σιδηρόδρομοι, Λινάρι, Χρυσός, Φωταέριο. Από τις καταγραφές αυτές, του *Λεξικού*, διαφαίνεται ότι ο Marx ενδιαφέρεται γι' αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα 'τεχνολογίες αιχμής', δηλαδή για τις πιο καινοτόμες τεχνολογικές εφαρμογές της περιόδου. Αναφορικά με τις αναγνώσεις του Beckmann και του Porre, η μαρξική ανάγνωση εστιάζει περισσότερο στην πραγματολογική ενημέρωση, χωρίς να υιοθετεί τις καμεραλιστικές προσπάθειες συστηματοποίησης και καταγραφής. Η συνολική εικόνα που προκύπτει από τις καταγραφές αυτές του 1851, είναι ότι ο Marx ενδιαφέρεται κυρίως για την πραγματολογική ενημέρωση που παρέχουν τα αναφερθέντα συγγράμματα, καθώς είναι σαφής η από πλευράς του πρόθεση ένταξης της ανάλυσης της 'τεχνολογίας' στη δική του κριτική επιστήμη, ένα θέμα το οποίο θα αναπτύξει διεξοδικά μία δεκαετία μετά από τις παραπάνω καταγραφές.¹³

IV. Ο Marx θα ξεκινήσει την πρώτη καταγραφή του σκοπούμενου έργου για την κριτική της πολιτικής οικονομίας στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Η καταγραφή αυτή –που έμελλε να γίνει γνωστή τον 20ό αιώνα με τον χαρακτηρισμό 'Βασικές γραμμές' ή 'Βασικό περίγραμμα' (*Grundrisse*), και την οποία ο Engels δεν επρόκειτο να λάβει υπόψη στις κατοπινές επιμέλειες των χειρογράφων του Marx– περιέχει πράγματι το βασικό πλαίσιο ανάπτυξης της κριτικής, λαμβάνοντας

13 Οι εν λόγω αναγνωστικές σημειώσεις του Marx, οι οποίες εισέτι δεν έχουν δημοσιευθεί στα MEGA, δημοσιεύθηκαν το 1982 από τους Rainer Winkelmann και Hans-Peter Müller (βλ. Marx 1982α και 1982β) σε μια έκδοση που φιλοδοξούσε να αναδείξει τόσο τη σημασία των χειρογράφων όσο και την επιστημονική δεινότητα των επιμελητών. Η δημοσίευση αυτή, βασισμένη στα κριτήρια επιλογής των δύο επιμελητών (οι οποίοι κατάθεσαν τις εν λόγω δημοσιεύσεις ως διδακτορικές διατριβές στο Βερολίνο), δεν έμεινε χωρίς κριτικές ενστάσεις από τη γραμματολογία, όπως φαίνεται από τις αντιδράσεις του Ινστιτούτου Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ (για μια σύνοψη της πρόσληψης βλ. Buckmiller 1983). Σε κάθε περίπτωση, η συνολική δημοσίευση των σημειώσεων του Marx από τα MEGA θα εμπλουτίσει τη συζήτηση για την από πλευράς του πρόσληψη του ζητήματος της τεχνολογίας.

ως αφετηρία το χρήμα και προχωρώντας στη διαδικασία παραγωγής και στη διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου, συμπεριλαμβάνοντας παρατηρήσεις για το τοκοφόρο κεφάλαιο. Από την πλευρά που ενδιαφέρει την ανά χειράς ανάλυση, στις αναπτύξεις αυτές γίνεται αν μη τι άλλο σαφής η πρόθεση του Marx για το είδος της επιστημονικής κριτικής που σκοπεύει να ασκήσει, όπως και οι τροπικότητες, οι μεθοδικές προκείμενες που επιστρατεύονται από τον ίδιο γι' αυτό τον σκοπό. Εν προκειμένω, αρκεί να αναφερθούν ορισμένες παρατηρήσεις από την Εισαγωγή που ξεκινά ο Marx τον Αύγουστο του 1857, και την αφήνει ημιτελή, καθώς, σύμφωνα με κατοπινά δικά του λεγόμενα, η ανάπτυξή της φαίνεται να προκαταλαμβάνει περιεχόμενα που οφείλουν να αναδειχτούν στην πορεία της καθεαυτό παρουσίασης της κριτικής. Στη βάση αυτής της Εισαγωγής (η οποία επρόκειτο να αποτελέσει την Εισαγωγή στο συνολικό έργο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, και όχι στον επικείμενο πρώτο τόμο) γίνεται σαφής η από πλευράς του Marx αποδοχή των σχημάτων της κλασικής πολιτικής οικονομίας ως αφετηριακού πεδίου της κριτικής, δηλαδή οι βασικές κατηγοριακές δομές της παραγωγής, της διανομής, της ανταλλαγής, της κατανάλωσης. Πρόκειται εξαρχής για μια κατηγοριακή (όχι απλά εμπειρική, και σαφώς όχι καταγγελτική) κριτική, η οποία ελέγχει τόσο τη λογική δομή των αντίστοιχων κατηγοριών, η οποία συναρτάται αυστηρά με το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο αυτές εφαρμόζονται, όσο και λαμβάνει υπόψη την ιστορικότητα η οποία έχει κατ' αρχάς επιτρέψει τη στοιχειοθέτηση του αντίστοιχου επιπέδου αφαίρεσης. Η κριτική εν προκειμένω, δεν 'έπινοεί' τα κατηγοριακά περιεχόμενα εκ του μηδενός, ούτε και τα λαμβάνει με κάποιο είδος αμεσότητας από την 'πραγματικότητα', αλλά τα ανασυγκροτεί ως προς τη λογική συνοχή τους, ελέγχοντας διαρκώς τα όρια της ιστορικότητας που τα συνοδεύουν· ως προς τούτο, η κριτική επιτελεί διαρκώς έναν διπλό αναστοχασμό, τόσο αναφορικά με την καθεαυτό λογική χροιά της εκάστοτε έννοιας όσο και με την ιστορικότητα, η οποία διευκολύνει και επιτρέπει την ανάδειξη προσδιοριστικών διαφορών εντός του εννοιακού πλαισίου:

Η *παραγωγή γενικά* είναι μια αφαίρεση, αλλά μια λογική αφαίρεση, στον βαθμό που πραγματικά αναδεικνύει και παγιώνει το κοινό στοιχείο, και συνεπώς μας γλιτώνει από την επανάληψη. Ωστόσο, αυτό το *Γενικό*, ή το κοινό στοιχείο που έχει διαχωριστεί μέσα από τη σύγκριση, είναι αυτό το ίδιο κάτι πολυσχιδώς διαρθρωμένο, κάτι που αναλύεται σε διαφορετικούς προσδιορισμούς. Ορισμένοι από αυτούς ανήκουν σε όλες τις εποχές· άλλοι είναι κοινói σε ορισμένες. [Ορισμένοι] προσδιορισμοί θα είναι κοινói στην πλέον σύγχρονη και στην πλέον αρχαία περίοδο. Δεν μπορεί να εννοηθεί καμία παραγωγή χωρίς αυτούς· μόνο που, όταν οι πιο ανεπτυγμένες γλώσσες έχουν νόμους και προσδιορισμούς κοινούς με τις πιο υπανάπτυκτες, τότε αυτό στο οποίο συνίσταται η ανάπτυξή τους είναι ακριβώς η διαφορά από αυτό το γενικό και κοινό στοιχείο. Οι προσδιορισμοί που ισχύουν εν γένει για την παραγωγή πρέπει ακριβώς να διαχωριστούν, ούτως ώστε να μην λησμονηθεί η ουσιαστική διαφορά μπροστά στην ενότητα – η οποία άλλωστε προκύπτει ήδη από το ότι το υποκείμενο, η ανθρωπότητα, και το αντικείμενο, η φύση, είναι τα ίδια. (Marx 1987α: 20-21)

Ο τρόπος αυτού του λογικού ελέγχου προέρχεται ρητά από την εγελιανή Λογική, με τα σχήματα της κρίσης και του συλλογισμού, τα οποία εδώ –και αυτό είναι μια θεμελιώδης τροπή της μαρξικής κριτικής– δεν φέρονται ως οντολογικές αρθρώσεις καθ' οδόν προς το Αγαθό, αλλά λαμβάνονται αυτά τα ίδια ως ιστορικά προϊόντα, τα οποία επιστρατεύονται ως οι μοναδικές μεθοδεύσεις με τις οποίες η ανθρώπινη νόηση μπορεί να ιδιοποιηθεί εννοηματικά και γνωστικά την εμπειρική πραγματικότητα. Ήδη οι προαποφάσεις αυτές χαρτογραφούν και ένα πεδίο φανακισμών και ιδεολογικών στρεβλώσεων, καθώς αφενός τα εκάστοτε κατηγοριακά σχήματα που απαντούν στην κλασική πολιτική οικονομία (βαίνοντας από τις αναφερθείσες βασικές κατηγορίες της παραγωγής, κατανάλωσης κ.λπ.) γενικεύουν την εντύπωση ότι με την άρθρωσή τους έχουν ουσιαστικά 'δημιουργήσει' το αντικείμενο καθεαυτό, και αφετέρου –μια άλλη τροπή κριτικής αντίληψης– σχετικά εύκολα μπορεί να υιοθετηθεί (όπως και έχει υιοθετηθεί) η πεποίθηση ότι οι ουσιώδεις διαστάσεις του αντικειμένου έχουν αναπτυχθεί 'ευτάκτως' στον ιστορικό χρόνο, ώστε ο γενετικός εντοπισμός να ταυτίζεται με τον περιχομενικό.¹⁴ Για τη μαρξική επιστημονική κριτική, είναι σαφής η απόρριψη του φανακισμού ότι οι νοητικές κατασκευές (απαρέγκλιτα αναγκαίες, όπως αναφέρθηκε, για τη γνώση του επιστητού) αξιώνουν αυτοτέλεια και αυθυπαρξία:

Το όλο, όπως εμφανίζεται στο μυαλό ως νοητικό όλο, είναι ένα προϊόν του μυαλού, το οποίο ιδιοποιείται τον κόσμο με τον μοναδικό γι' αυτό δυνατό τρόπο, έναν τρόπο ο οποίος είναι διαφορετικός από την καλλιτεχνική, τη θρησκευτική, την πρακτικά-πνευματική ιδιοποίηση αυτού του κόσμου. Το πραγματικό υποκείμενο παραμένει, όπως και πριν, να υπάρχει αυτοτελώς έξω από το κεφάλι· δηλαδή όσο το κεφάλι φέρεται θεωρησιακά, μόνο θεωρητικά. Επίσης λοιπόν και στη θεωρητική μέθοδο το υποκείμενο, η κοινωνία, πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη στην παράσταση ως προϋπόθεση. (Marx 1987α: 36)

Παράλληλα, είναι σαφής η απόρριψη της ιστοριστικής (ή εν πάση περιπτώσει οντο-τελεολογικής) ταύτισης της γένεσης με το ουσιώδες. Για τον Marx το πραγματικό αντικείμενο της γνώσης έχει (μεν) εμπειρική αυτοτέλεια (και πάλι: «όσο το κεφάλι φέρεται θεωρησιακά», μια ρητή υπόμνηση στις λεγόμενες Θέσεις για τον Feuerbach), αλλά αυτή η αυτοτέλεια εμφανίζεται ως μια «χαώδης παράσταση» εάν δεν διαμεσολαβηθεί κατά πρώτον από την κριτική αντίληψη (αυτό συνιστά το επιστημονικό εγχείρημα). Με άλλα λόγια, δεδομένου ότι η εμπειρική (ιστορική) πραγματικότητα, στον πλούτο των προσδιορισμών και των φαινομένων της, δεν υπακούει σε καμία τελεολογία και νομοτέλεια, αλλά διέπεται από απροσδιοριστία, το θεμελιώδες έργο της κριτικής (επιστήμης) δεν είναι απλά η διαπίστωση και ταξινόμηση φαινομένων (όπως φέρ' ειπείν, μια επιστήμη τύπου Beckmann και Porre), αλλά ο κριτικός προσδιορισμός αυτής της ίδιας της απροσδιοριστίας

14 Ο παραλληλισμός της ιστορικής πορείας με την ουσιώδη πορεία ανάπτυξης στην κριτική της πολιτικής οικονομίας είναι ένας φανακισμός που ξεκινά το 1859 με τον Engels και τη βιβλιοκριτική που δημοσιεύει τον Αύγουστο του ίδιου έτους για την *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Ο συσχετισμός 'λογικής' και 'ιστορικής' ανάπτυξης έχει απασχολήσει έκτοτε ποικιλοτρόπως τη μαρξολογία. Μια από τις πρώτες ρητές κριτικές πραγματεύσεις της μεταπολεμικής περιόδου είναι εκείνη του Kittsteiner (1977).

(και των φενακισμών που αυτή γενικεύει), κάτι το οποίο κορυφώνεται στον Marx όχι απλά σε ένα 'επιτυχημένο' σύστημα κατηγοριών (το οποίο άνετα μπορεί να γεννήσει –όπως και γέννησε ιστορικά– τους δικούς του φενακισμούς), αλλά σε ένα πρακτικό πρόσταγμα, όπου πλέον, μπορούμε να αναδιατυπώσουμε, 'το κεφάλι δεν φέρεται θεωρησιακά, αλλά πρακτικά, δηλαδή αναιρεί την ξενότητα του αντικειμένου'.

Στο πλαίσιο αυτό, όπου η βάση του κριτικού αναστοχασμού ταυτίζεται με τον εντοπισμό του στον ιστορικό ορίζοντα της αστικής, κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας – «Η αστική κοινωνία είναι η πιο ανεπτυγμένη και πιο πολυσχιδής ιστορική οργάνωση της παραγωγής. Οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της, η κατανόηση της διάρθρωσής της επιτρέπει συνεπώς ταυτόχρονα την επίγνωση για τη διάρθρωση και τις παραγωγικές σχέσεις όλων των αφανισμένων κοινωνικών μορφών, με τα ερείπια και τα στοιχεία των οποίων έχει οικοδομηθεί η ίδια, από τα οποία εν μέρει κάποια παρασύρονται εντός της ως αξεπέραστα ακόμα υπολείμματα, όπου απλοί υπαινιγμοί έχουν αναπτυχθεί [μέσα σε αυτή] σε διαμορφωμένες σημασίες κ.λπ. Η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου» (Marx 1987α: 39) – το αντικείμενο της κριτικής αρθρώνεται ως ένα πλούσιο σύνολο *σχέσεων* (όχι παγιωμένων οντοτήτων), η δυναμική των οποίων στη λογική συνοχή της αποτελεί τον βασικό στόχο της κριτικής. Αρκούν εν προκειμένω ορισμένες διατυπώσεις του Marx ως πλαισίωση αυτής της αντίληψης:

Οι συνθήκες υπό τις οποίες απαντά για πρώτη φορά μια σχέση, δεν μας την δείχνουν στην καθαρότητά της ή στην ολότητα της. Ένα προϊόν που έχει τεθεί ως ανταλλακτική αξία, δεν είναι πλέον προσδιορισμένο ως απλό [προϊόν]-έχει τεθεί σε μια ιδιότητα που είναι διαφορετική από τη φυσική ιδιότητά του· έχει τεθεί ως *σχέση*, και μάλιστα ως μια γενική σχέση, όχι με ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα, αλλά με κάθε εμπόρευμα, με κάθε δυνατό προϊόν. Εκφράζει συνεπώς μια γενική σχέση· είναι το προϊόν που σχετίζεται με τον εαυτό του ως την πραγματοποίηση ενός *συγκεκριμένου ποσού* γενικής εργασίας, του κοινωνικού εργάσιμου χρόνου, και στον βαθμό αυτόν είναι το ισοδύναμο για κάθε άλλο προϊόν στην αναλογία που εκφράζεται στην ανταλλακτική αξία του. Η ανταλλακτική αξία προϋποθέτει την κοινωνική εργασία ως την υπόσταση όλων των προϊόντων, εντελώς ανεξάρτητα από τη φυσική ιδιότητά τους. Τίποτε δεν μπορεί να εκφράσει μια σχέση χωρίς να σχετίζεται με κάτι· και [τίποτε] δεν μπορεί να εκφράζει μια γενική σχέση χωρίς να σχετίζεται με κάτι γενικό. Καθώς η εργασία είναι κίνηση, ο χρόνος είναι το φυσικό μέτρο της. Η *barter*, στην πιο ακατέργαστη μορφή της, προϋποθέτει την εργασία ως υπόσταση και τον εργάσιμο χρόνο ως μέτρο των εμπορευμάτων· πράγμα το οποίο γίνεται προφανές, από τη στιγμή που ρυθμιστεί, που γίνει διαρκής, και εφόσον πρέπει να εμπεριέχει τους αμοιβαίους όρους της ανανέωσής της. – Το εμπόρευμα είναι *ανταλλακτική αξία*, μόνο όταν εκφραστεί σε ένα άλλο, δηλαδή ως σχέση. (Marx 1987α: 134-135)

Η αξία, συνεπώς, είναι σχέση –*ουσιώδης, αλλά όχι αισθητηριακή*– μια τροπή που αναδεικνύει τη μαρξική κριτική ως ένα ιδιαίτερα απαιτητικό επιστημονικό εγχείρημα. Η αξία, έτσι όπως εμφανίζεται στην αναπτυγμένη αστική κοινωνία μέσα από την παραγωγή και την ανταλλαγή εμπορευμάτων, είναι ο βασικός μορφικός

προσδιορισμός που διαμεσολαβεί την παραγωγή και αναπαραγωγή του κοινωνικού βίου – επί ποινή αφανισμού και θανάτου· «η ανταλλακτική αξία είναι η κοινωνική μορφή ως τέτοια», θα σημειωθεί στο λεγόμενο *Urtext* του 1858. Η αξία, με άλλη διατύπωση, αυτή η μη αισθητηριακή αλλά αγρίως δεσμευτική σχέση του παραγωγού με το προϊόν (εμπόρευμα), είναι ο τρόπος έκφρασης της κοινωνικής υλικότητας, καθώς δεν αφορά απλώς κάποιο υποδεέστερο πεδίο του κοινωνικού βίου, αλλά την ίδια τη διηλεκώς επισφαλή διατήρηση του κοινωνικού σχηματισμού μέσα από την ιδιαίτερα (δηλαδή εδώ: αξιακά) μορφοποιημένη κινητοποίηση της κοινωνικής εργασίας.¹⁵ Η διαμεσολάβηση της κοινωνικής υλικότητας από την αξία, η οποία (αυτο)ορίζεται ως αφαίρεση από τις υλικές ιδιότητες, συντελεί τα μέγιστα στον φενακισμό (στο *Κεφάλαιο* θα χρησιμοποιηθεί προς τούτο ο όρος *φетиχισμός*), ότι οι υλικά ουσιώδεις διαμεσολαβήσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής πραγματοποιούνται μέσα από τις κινήσεις της ανταλλακτικής αξίας, στον αναστοχαστικό τόπο που ο Marx θα ορίσει ως «επιφάνεια»:

Εάν αυτός ο τρόπος αντίληψης δεν εξαρθεί στην ιστορική σημασία του, αλλά χρησιμοποιηθεί ως αντίκρουση των πιο ανεπτυγμένων οικονομικών σχέσεων, στις οποίες τα άτομα δεν εμφανίζονται πλέον απλώς ως ανταλλάσσοντες ή ως αγοραστής και πωλητής, αλλά σε συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ τους, όπου δεν έχουν πλέον όλα τεθεί στην ίδια προσδιοριστικότητα· τότε αυτό είναι το ίδιο σαν να ισχυριζόμασταν ότι δεν υπάρχει καμία διαφορά και ακόμη λιγότερο αντίθεση και αντίφαση μεταξύ των φυσικών σωμάτων, διότι, για παράδειγμα, εάν συλληφθούν υπό τον προσδιορισμό της βαρύτητας, είναι όλα τους βαριά και σύμφωνα με αυτό ίσα· ή ότι είναι ίσα επειδή καταλαμβάνουν και τις τρεις διαστάσεις του χώρου. Παρομοίως η ίδια η ανταλλακτική αξία συγκρατείται εδώ στην απλή προσδιοριστικότητά της, ενάντια στις ανεπτυγμένες αντιθετικές μορφές της. Εξεταζόμενοι στην πορεία της επιστήμης, αυτοί οι αφηρημένοι προσδιορισμοί εμφανίζονται ακριβώς ως οι πρώτοι και στοιχειωδέστεροι· όπως επίσης εμφανίζονται εν μέρει και ιστορικά με αυτό τον τρόπο· το πιο ανεπτυγμένο [εμφανίζεται] ως το ύστερο. Στο σύνολο της υφιστάμενης αστικής κοινωνίας αυτό το θέτειν [των ανταλλακτικών αξιών] ως τιμών και η κυκλοφορία τους κ.λπ. εμφανίζονται ως η επιφανειακή διαδικασία, κάτω από την οποία όμως, στο βάθος, πραγματοποιούνται άλλες διαδικασίες, στις οποίες αυτή η φαινομενική ισότητα και ελευθερία των ατόμων εξαφανίζεται. (Marx 1987α: 172-173)

Κατά συνέπεια, ένα από τα καθήκοντα της κριτικής είναι ο εντοπισμός (κυριολεκτικά) των εκάστοτε κατηγοριακών περιεχομένων σε μια κατά πρώτον νοητή χωροθεσία, η οποία κινείται μεταξύ δομών επιφανείας και δομών βάθους, μεταξύ συνειδησιακών (αναγκαστικά προσδιορισμένων) νοηματοδοτήσεων και πραγματικών διαδικασιών, ορισμένες εκ των οποίων διαφεύγουν κατ' ανάγκη της κοινής συ-

15 Πέντε με έξι χρόνια αργότερα, στο *Χειρόγραφο 1862-1865*, ο Marx θα τονίσει: «Το κεφάλαιο είναι τόσο λίγο ένα παγιωμένο πράγμα όσο και το χρήμα. Στο κεφάλαιο, όπως και στο χρήμα, παρασταίνονται ορισμένες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής των προσώπων ως σχέσεις πραγμάτων προς τα πρόσωπα, ή ορισμένες κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται ως κοινωνικές φυσικές ιδιότητες των πραγμάτων. Από τη στιγμή που τα άτομα αντιπαράτιθενται ως ελεύθερα πρόσωπα, δεν υπάρχει χωρίς μισθωτή σχέση καμία παραγωγή υπεραξίας, χωρίς παραγωγή υπεραξίας καμία κεφαλαιοκρατική παραγωγή, συνεπώς, κανένα κεφάλαιο και κανέναν κεφαλαιοκράτη!» (Marx 1988: 79)

νείδησης (αλλά είναι αντιληπτές και εξηγήσιμες κατ' αρχάς μόνο από την κριτική, όπως για παράδειγμα, οι μεταβολές στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου). Το δε στοιχείο της κριτικής κορυφώνεται, συν τοις άλλοις, στην ανάδειξη μη ανθρωπινων υποκειμένων στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής και (κεφαλαιακής) αξιοποίησης, όπως το χρήμα και το κεφάλαιο, τα οποία φαίνονται να θέτουν τα ίδια τους όρους της διατήρησης και αναπαραγωγής τους, ορίζοντας με εντελώς αντεστραμμένο τρόπο τη σχεσιακή δυναμική της σύγχρονης κοινωνίας. Το 1879-1880, στις σημειώσεις για τον Wagner, ο Marx θα είναι ιδιαίτερα σαφής επ' αυτού:

Δεν λέω λοιπόν, ότι η “κοινή κοινωνική υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας” είναι η “εργασία”· αφού μάλιστα πραγματεύομαι διεξοδικά σε μια ιδιαίτερη ενότητα την *αξιακή μορφή*, δηλαδή την ανάπτυξη της ανταλλακτικής αξίας, θα ήταν παράδοξο να ανάγω αυτή τη “μορφή” σε μια “κοινή κοινωνική υπόσταση”, την εργασία. Επίσης ξεχνά ο κύριος Wagner, ότι σ' εμένα υποκείμενο δεν είναι ούτε “η αξία” ούτε “η ανταλλακτική αξία”, αλλά *το εμπόρευμα*. (Marx 1987β: 358)

Όσον αφορά το ζήτημα της τεχνολογίας και της εφαρμογής επιστημονικών γνώσεων στην παραγωγή, τα *Grundrisse* αποδίδουν μια σχετικά μικρή εσοδεία, καθώς η βασική μέριμνά τους είναι η ανάδειξη των μορφικών προσδιορισμών (κυρίως του χρήματος). Υπάρχει μόνο μία παραπομπή στον Ure¹⁶ και επίσης μία στον Porre, ενώ μέσα από μια αναφορά στον Babbage διατυπώνεται η εξής σημαντική διαπίστωση:

“Αυτή η διαρκής προοδευτική κίνηση της γνώσης και της εμπειρίας”, λέει ο Babbage, “είναι η μεγάλη δύναμή μας”. Αυτή η προοδευτική πορεία [Progression], αυτή η κοινωνική πρόοδος ανήκει στο κεφάλαιο και υπόκειται σε εκμετάλλευση από αυτό. Όλες οι προηγούμενες μορφές ιδιοκτησίας καταδικάζουν το μεγαλύτερο τμήμα της ανθρωπότητας να είναι δούλοι, καθαρά εργασιακά εργαλεία. Η ιστορική ανάπτυξη, η πολιτική ανάπτυξη, η τέχνη, η επιστήμη κ.λπ. διαδραματίζονται πάνω από αυτούς, στους ανώτερους κύκλους. Αλλά πρώτο το κεφάλαιο έχει δεσμεύσει [gefangengenommen] την ιστορική πρόοδο στην υπηρεσία του πλούτου. (Marx 1987α: 491-492)

Η επισήμανση του τρόπου αυτής της δέσμευσης και των αποτελεσμάτων της επρόκειτο να αποτελέσει το αντικείμενο έτερων καταγραφών του Marx.

V. Η πρώτη φορά που ο Marx θα επιχειρήσει να καταγράψει και να αναπτύξει το ζήτημα του εκμηχανισμού της παραγωγής και, από αυτή την άποψη, της χρήσης επιστημονικών γνώσεων στη διαδικασία παραγωγής, θα είναι στο *Χειρόγραφο 1861-1863*, το οποίο αποτελεί την πρώτη γραφή του κειμένου που επρόκειτο να γίνει γνωστό ως πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*. Το χειρόγραφο αυτό περιέχει μια πρώτη άρθρωση της συνέχειας της παρουσίασης που έχει ξεκινήσει με τη δημοσί-

16 Δεν επεκτείνω εδώ την ανάλυση στο λεγόμενο ‘απόσπασμα για τις μηχανές’, από το Τετράδιο VI, το οποίο απόσπασμα έχει λάβει από την επιμέλεια τον τίτλο *Πάγιο κεφάλαιο και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας*.

ευση του τομίδιου *Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας* το 1859. Το χειρόγραφο αυτό κατέληξε να είναι περισσότερο γνωστό εξαιτίας της μεγάλης παρεμβολής που περιέχει αναφορικά με μια σειρά προηγούμενων θεωριών, η οποία παρεμβολή δημοσιεύθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα με επιμέλεια του Karl Kautsky και με τον τίτλο *Θεωρίες για την υπεραξία*. Αυτό που ενδιαφέρει ωστόσο εδώ, δεν είναι η κριτική των εν λόγω θεωριών, αλλά το γεγονός, που παραμελήθηκε επί μακρόν από τη γραμματολογία, ότι στο χειρόγραφο αυτό διατυπώνεται για πρώτη φορά η θεωρία της εργασίας και της εργασιακής διαδικασίας, όπως θα λάβει μετά από μια εξαετία τη θέση της στην ανάπτυξη του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Στην ανάπτυξη αυτήν, στην παράγραφο με τον τίτλο *Η εργασιακή διαδικασία* (Marx 1976: 48 κ.ε.), ο Marx τονίζει μεταξύ άλλων τη σημασία της ιδιαίτερης (σε κάθε πραγματική περίπτωση) εργασίας αφενός και της 'αδιαφορίας' απέναντι στο περιεχόμενο της συγκεκριμένης εργασίας αφετέρου (δηλαδή της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας, ένας όρος που απαντά στο χειρόγραφο σε κατοπινές παραγράφους):

Είναι αδιάφορο σε ποιον ιδιαίτερο εργασιακό κλάδο εργάζεται ο εργάτης, αν και φυσικά ο αγοραστής μπορεί πάντα να αγοράσει μόνο ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας. Το μοναδικό σημείο που πρέπει εν προκειμένω να κρατήσουμε, είναι η [ιδιαίτερη] προσδιοριστικότητα της εργασίας, εκεί όπου αυτή εμφανίζεται ως πραγματική διαδικασία. Θα δείξουμε παρακάτω ότι αυτή η αδιαφορία απέναντι στο ιδιαίτερο περιεχόμενο της εργασίας δεν είναι μόνο μια αφαίρεση, την οποία επιτελούμε εμείς, αλλά την οποία επιτελεί το κεφάλαιο, και ανήκει ουσιαστικά στον χαρακτηρισμό του. (Marx 1976: 49)

Και αμέσως μετά προσθέτει την εξής σημείωση: «Όπως η εξέταση των *χρηστικών αξιών* του εμπορεύματος ως τέτοιου ανήκει στην *εμπορευματολογία*, έτσι και η εξέταση της εργασιακής διαδικασίας στην πραγματικότητά της ανήκει στην *τεχνολογία*» (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο) – αν μη τι άλλο, ένα σαφές ίχνος από τις αναγνώσεις του Beckmann και του Porre.

Η παρουσίαση του χειρογράφου ακολουθεί την ανάπτυξη της απόλυτης υπεραξίας για να μεταβεί στη σχετική υπεραξία, στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσονται οι κατηγορίες του καταμερισμού της εργασίας, της συνεργασίας, και τέλος, μιας ενότητας η οποία φέρει τον τίτλο: *Μηχανήματα. Χρήση φυσικών δυνάμεων και επιστήμης* (steam, electricity, mechanical and chemical agencies) (Marx 1976: 292 κ.ε.). Εδώ ο Marx παρουσιάζει σε συνοπτική μορφή τις επιπτώσεις από την εφαρμογή των μηχανών στη σύγχρονη παραγωγή, με τρόπο που προϋδεάζει σαφώς τις κατοπινές παραθέσεις στο *Κεφάλαιο*. Όπως σε όλες τις κατηγορίες που εντάσσονται στην ανάπτυξη της κριτικής, το ερώτημα που αφορά και τις μηχανές δεν είναι απλά ο εννοιολογικός προσδιορισμός τους, αλλά ο τρόπος ένταξής τους στην ιστορική τελεολογία της παραγωγής, δηλαδή το σκοπολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η χρήση των μηχανημάτων. Η δε ιδιαίτερη σημασία αυτής της ένταξης υπογραμμίζεται από το γεγονός, που προσιδιάζει στη μηχανή (όπως αποτελεί, με άλλο τρόπο, εγγενή ιδιότητα της εργασιακής δύναμης), ότι η ίδια εν-

σαρκώνει μια δυνατότητα διεύρυνσης του χρόνου (και του χώρου) της ελευθερίας εφόσον αναλαμβάνει την επιτέλεση χειρισμών και σταδίων της παραγωγής. Ωστόσο, η δυνητική χρήση και ο μορφικός προσδιορισμός βρίσκονται σε διαρκή ένταση:

Ο σκοπός των μηχανημάτων, εντελώς γενικά μιλώντας, είναι η μείωση της αξίας του εμπορεύματος, δηλαδή της τιμής του, το φθηνεμά του, δηλαδή η μείωση του εργάσιμου χρόνου που είναι αναγκαίος για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, αλλά [ο σκοπός τους] δεν είναι διόλου η μείωση του εργάσιμου χρόνου στη διάρκεια του οποίου ο εργάτης είναι απασχολημένος στην παραγωγή αυτού του φθηνού εμπορεύματος. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για μείωση της εργάσιμης ημέρας, αλλά, όπως συμβαίνει με κάθε ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης σε κεφαλαιοκρατική βάση, για τη μείωση του εργάσιμου χρόνου που χρειάζεται ο εργάτης για την αναπαραγωγή της εργασιακής ικανότητάς του, με άλλα λόγια, για την παραγωγή του μισθού του. (Marx 1976: 292)

Με την είσοδο των μηχανημάτων στην παραγωγή, με τον εκμηχανισμό της παραγωγής—ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιούν ρητά την κεφαλαιοκρατική οικονομία και κοινωνία από κάθε άλλο ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό—ουσιαστικά αλλάζει το επίπεδο της ανάλυσης, καθώς η θεμελιώδης από κάθε άποψη κατηγορία της παραγωγής λαμβάνει μια πολλαπλασιαστική διάσταση, κυρίως αναφορικά με το δυναμολογικό πλαίσιο που στοιχειοθετεί την υλικότητα της παραγωγής: «Τα μηχανήματα λοιπόν, σε διαφορά από την απλή συνεργασία και τον καταμερισμό της εργασίας στη βιοτεχνία, είναι παραγόμενη παραγωγική δύναμη» (Marx 1976: 295)· με τα μηχανήματα σφραγίζεται, ούτως ειπείν, η ολοκλήρωση του μορφικού προσδιορισμού της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, ολοκληρώνεται η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, καθώς το μέσο της εργασίας δεν είναι το ίδιο απλώς ένα προϊόν (κάτι που απαντά και σε άλλες ιστορικές περιόδους), αλλά είναι το ίδιο μια παραγωγική δύναμη που επιτρέπει τη διάνοιξη παραγωγικών δυνατοτήτων πολύ πιο πέρα από τις εγγενείς δυνατότητες της ανθρώπινης σωματικότητας. Ενδεχομένως, ο αναγνώστης του 21ου αιώνα να θεωρήσει κοινότοπες αυτές τις διαπιστώσεις, δεδομένου ότι η δική του συνείδηση είναι σχεδόν εκ προοιμίου πλαισιωμένη από την αναφερθείσα ‘επιστημονική πρόοδος’, αλλά αναστοχαστικές διατυπώσεις όπως αυτές του Marx συντελούν στην ανάδειξη ενός χάρτη δυνατοτήτων, ο οποίος δεν είναι πάντα αυτονόητος, ούτε και στην περίπτωση των μηχανών (ίσως δε, ιδιαίτερα σ’ αυτές). Η διεύρυνση αυτή του πεδίου και του βάθους της παραγωγής αποτελεί συνεπώς αποτέλεσμα αλλά και προϋπόθεση της εκμηχανισμένης παραγωγής, ως μία ακόμη υπενθύμιση του μορφικού προσδιορισμού: «Τα μηχανήματα μπορούν λοιπόν, να χρησιμοποιηθούν μόνο υπό ορισμένες συνθήκες (σε κεφαλαιοκρατική βάση), εκεί όπου είναι εν γένει δυνατή η μαζική παραγωγή, η παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα» (Marx 1976: 297).

Όπως αναφέρθηκε, στο *Χειρόγραφο 1861-1863* ο Marx καταγράφει μια σειρά από επιπτώσεις της εφαρμογής των μηχανών, χωρίς να τις αναπτύσσει όλες εις βάθος. Για λόγους ενημέρωσης, περιλαμβάνω εδώ τις κεφαλίδες της παράθεσής του:

Πρώτο: Η εισαγωγή των μηχανημάτων, είτε επειδή αντικαθιστούν τη χειροτεχνική βιομηχανία (όπως, για παράδειγμα, με το γνέσιμο), δηλαδή όταν εν γένει υπαγάγουν για πρώτη φορά έναν βιομηχανικό κλάδο στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής· είτε όταν επαναστατικοποιεί μια βιοτεχνία που προηγουμένως βασιζόταν σε απλό καταμερισμό εργασίας (όπως στο εκμηχανισμένο εργοστάσιο)· είτε, τέλος, επειδή εκτοπίζει παλαιότερα μηχανήματα με πιο τελειοποιημένα ή επειδή επεκτείνει την εφαρμογή των μηχανημάτων σε ένα εργαστήριο σε επιμέρους χειρισμούς, οι οποίοι προηγουμένως δεν είχαν συμπεριληφθεί σ' αυτήν – σε όλες αυτές τις περιπτώσεις παρατείνει, όπως αναφέρθηκε, τον *αναγκαίο εργάσιμο χρόνο* για τους εργάτες που υπάρχουν ακόμη στον παλιό τρόπο παραγωγής, και παρατείνει τη συνολική εργάσιμη ημέρα τους. (Marx 1976: 302)

Δεύτερο: Αποτελεί γενική εμπειρία, ότι από τη στιγμή που τα μηχανήματα εφαρμόζονται κεφαλαιοκρατικά –δηλαδή, όταν εγκαταλείπουν την παιδική ηλικία τους, με την οποία εμφανίζονται αρχικά σε πολλούς κλάδους, δηλαδή ως μια απλώς παραγωγικότερη μορφή του παλαιότερου χειροτεχνικού εργαλείου, η οποία [μορφή] όμως, εφαρμόζεται ακόμη με τον παλιό τρόπο λειτουργίας από ανεξάρτητους εργάτες και από τις οικογένειές τους– από τη στιγμή που ανεξαρτητοποιούνται απέναντι στον εργάτη ως μια μορφή του κεφαλαίου, ο *απόλυτος εργάσιμος χρόνος* –η συνολική εργάσιμη ημέρα– δεν μειώνεται αλλά παρατείνεται. (Marx 1976: 303)

Δεν είναι διόλου τυχαία εδώ η έμφαση στον μορφικό προσδιορισμό, ο οποίος –όπως θα διατυπωθεί εύστοχα στο *Κεφάλαιο*– γεννά αποτελέσματα διαφορετικά από την υπόσχεση του εκμηχανισμού. Στο πλαίσιο αυτό, δεν λείπει και μια άκρως ιδιαίτερη παρατήρηση για το βάθος αυτής της επίπτωσης: «Εάν μια φορά παραταθεί παραδοσιακά δια της βίας η εργάσιμη ημέρα, τότε απαιτούνται γενιές, όπως στην Αγγλία, έως ότου οι εργάτες να είναι ικανοί να την επαναφέρουν στα κανονικά όριά της» (Marx 1976: 303) – μια υπόμνηση για τη δυναμική της εργασιακής ιστορικότητας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και για τον 21ο αιώνα. Ο Marx συνεχίζει με την απαρίθμηση των επιπτώσεων:

Τρίτο: Στον βαθμό που η χρήση των μηχανημάτων μειώνει τον εργάσιμο χρόνο στον οποίο μπορεί να παραχθεί το ίδιο [όπως και πριν] εμπόρευμα, μειώνει την αξία του εμπορεύματος, και καθιστά την εργασία παραγωγικότερη, διότι αυτή παρέχει περισσότερο προϊόν στον ίδιο χρόνο. (Marx 1976: 306-307)

Τέταρτο: Αντικατάσταση της απλής συνεργασίας με μηχανήματα. (Marx 1976: 312)

Πέμπτο: Επινόηση και χρήση μηχανημάτων ενάντια σε strikes κ.λπ., ενάντια σε απαιτήσεις αύξησης του μισθού. (Marx 1976: 312)

Έκτο: Απόπειρα των εργατών να ιδιοποιηθούν εν μέρει την παραγωγικότητα της εργασίας τους που έχει προκληθεί από τα μηχανήματα. (Marx 1976: 314)

Έβδομο: Περισσότερη continuity of labour. Χρησιμοποίηση των απορριμμάτων κ.λπ. Σε ένα finishing στάδιο μπορεί να απασχοληθεί περισσότερη εργασία, εφόσον με τη βοήθεια των μηχανημάτων παρέχεται περισσότερη πρώτη ύλη. (Marx 1976: 315)

Όγδοο: Αντικατάσταση της εργασίας. (Marx 1976: 316)

Με την καταγραφή των σημείων αυτών, συνοδευόμενων από αντίστοιχα σχόλια αναλυτικής και πραγματολογικής υφής, ο Marx διέκοψε την παρουσίαση των επιπτώσεων των μηχανών στην παραγωγή τον Μάρτιο του 1862, και στράφηκε στις μακροσκελείς αναπτύξεις για τις παλαιότερες θεωρίες, οι οποίες αναπτύξεις έγιναν αργότερα γνωστές με τη δημοσίευση του Kautsky ως *Θεωρίες για την υπεραξία*. Τον Ιανουάριο του 1863 στράφηκε στη συνέχιση των αναπτύξεων για τις μηχανές και την τεχνολογία, συμπληρώνοντας τις παραθέσεις στο Τετράδιο V και συνεχίζοντας στα Τετράδια XIX και XX τις καταγραφές εφαρμογών του εκμηχανισμού και των επιπτώσεών του στη μορφοποιητική δυναμική της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ανατρέχοντας στο πραγματολογικό υλικό που είχε συλλέξει τα προηγούμενα χρόνια.¹⁷ Στο πλαίσιο αποτίμησης της αντίστοιχης πραγματολογικής γραμματολογίας θα σημειώσει εν παρόδω και το εξής: «Τα δύο συγγράμματα, του δρ. Ure και του Friedrich Engels, είναι οπωσδήποτε τα *καλύτερα* για το εργοστασιακό σύστημα, και τα δυο τους είναι ταυτόσημα ως προς το περιεχόμενο, μόνο που ο Ure μιλά ως *υποτελής* αυτού του συστήματος, ως υποτελής εγκλωβισμένος στο σύστημα, ενώ ο Engels [μιλά] ως ελεύθερος κριτικός» (Marx 1976: 2027). Η σκοπιά της ‘ελεύθερης κριτικής’ συνεπώς, επρόκειτο να είναι εκείνη από την οποία θα προέκυπτε η κριτική της πολιτικής οικονομίας στην αναπτυσσόμενη μορφή της ως πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*. ‘Ελεύθερη κριτική’ εν προκειμένω, είναι εκείνη που δεν ταυτίζεται με επιμέρους επιφαινόμενα που απασχολούν την ανάλυση (ενώ ο Ure, όπως αναφέρθηκε, είχε δηλώσει ρητά σε τι συνίσταται η δική του –ταξική– ταυτότητα), αλλά ανατρέχει στους όρους συγκρότησης του όλου. (Βεβαίως, εδώ τίθεται και το ερώτημα, κατά πόσο η ‘ελεύθερη κριτική’ συνδυάζεται με τις ηθικο-λογικές διαπιστώσεις και παραινέσεις του Engels στην *Κατάσταση της εργατικής τάξης* – ένα ζήτημα που θα άξιζε μια αυτοτελή ανάλυση).

17 Όταν έγινε φανερή η πορεία αυτή της συγγραφής του *Χειρογράφου 1861-1863* με τη δημοσίευσή του στον τόμο II.3. των MEGA, προκάλεσε μια ενδεικτική γραμματολογική κριτική αναφορικά με τη χρονολογική σειρά συγγραφής ακριβώς των ‘τεχνολογικών’ παραθέσεων. Σε ορισμένες δημοσιεύσεις του, ο Ιάπωνας ειδήμων της ιστορίας της τεχνολογίας Φουμικάζου Γιοσίντα υποστήριξε ότι οι παραθέσεις για τις μηχανές και την επιστήμη δεν είχαν συνταχτεί με τον τρόπο που παρουσιαζόταν από την επιμέλεια των MEGA, δηλαδή με τη διακοπή μεταξύ Μαρτίου 1862 και Ιανουαρίου 1863, αλλά ότι είχαν συνταχτεί με ενιαίο τρόπο από τον Ιανουάριο του 1863, αφού ο Marx είχε ολοκληρώσει την παρέκβαση στην ιστορία της θεωρίας (βλ. Yoshida 1983 και κυρίως 1984). Η απάντηση από την πλευρά της επιμέλειας των MEGA (βλ. Jungnickel 1984) κατέστησε σαφή τα κριτήρια της επιμέλειας, καθώς και ενίσχυσε εκ νέου την παρουσίαση του *Χειρογράφου* στη δημοσιευμένη έκδοση. Πέρα από τις όποιες γραμματολογικές αντιπαραθέσεις επ’ αυτού του σημείου (οι οποίες καταλήγουν υπέρ της επιμέλειας των MEGA), κριτικές αναγνώσεις όπως του Γιοσίντα εμπλουτίζουν τη συζήτηση για ένα θέμα που δεν έχει αναλυθεί επαρκώς στη μαρξολογική συζήτηση. Γεγονός είναι ότι στα Τετράδια XIX και XX ο Marx αναπτύσσει τα σημεία που είχε αναφέρει στο Τετράδιο V, συμπεριλαμβανοντας πλούσιο πραγματολογικό και θεωρητικό υλικό, το οποίο δεν περιορίζεται διόλου στις σημειώσεις για τον Ure ή τον Porre. Η ανάπτυξη αυτή θα άξιζε μια δική της ανάλυση, η οποία όμως δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εδώ.

VI. Ως γνωστόν, ήδη ο Πρόλογος στην πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867) διατυπώνει τροχιοδεικτικές σημειώσεις αναφορικά με την πρόθεση του εν λόγω εγχειρήματος, καθώς και αναφορικά με τον τόπο, τον εντοπισμό αυτής της επιστήμης στο συνολικό δυναμικό φάσμα του επιστημονικού λόγου. Από αυτή την άποψη, ακόμη και αν κατοπινοί μαρξιστές απορρίψουν μετά βδελυγμίας την εν λόγω άποψη, πρόκειται για κορύφωση του διαφωτιστικού αιτήματος, το οποίο όχι μόνο φιλοδοξεί να ενσωματώσει την ανάπτυξη των επιστημών της εποχής του στη δική του εκτύλιξη, αλλά έχει λάβει ως αναστοχαστική αφετηρία την ίδια την ιστορικότητά του, όπως και, κατά τρίτον, απευθύνεται σε μια λανθάνουσα ενότητα συνείδησης, στη βάση της οποίας η γνώση δεν αναπτύσσεται σε κενό χώρο, αλλά απευθύνεται στον πρακτικό πυρήνα της συνείδησης, δηλαδή στην ίδια τη συγκροτησιακή (και αντιφατική) κίνησή της. Η δε διαφωτιστική 'υπογραφή' γίνεται σαφής στη βάση των προαναφερθέντων, από το ότι ξεκινά και συνεχίζει να βαίνει μέσα από τις εγγενείς στρεβλώσεις αυτής της συνείδησης, η οποία πλέον λαμβάνεται ως πολυσχιδής, ταξικά προσημειωμένη κοινωνική πρακτική: «Ο Περσέας χρειαζόταν έναν σκούφο που τον έκανε αόρατο για να καταδιώξει τα τέρατα. Εμείς τραβάμε τον σκούφο βαθιά πάνω από τα μάτια και τα αυτιά μας για να μπορούμε να αρνούμαστε την ύπαρξη των τεράτων» (Marx 2017: 13). Ομολογουμένως, η δομή του Προλόγου του 1867 αξίζει μια μελέτη αφ' εαυτής αναφορικά με την οριοθέτηση και τη δυναμική του ερευνητικού έργου το οποίο προλογίζει. Από τις διάφορες δηλώσεις και υποδηλώσεις αξίζει να παρατεθεί η ακόλουθη, η οποία αν μη τι άλλο, αποτελεί και ένα είδος πεισματώδους (μέχρι σήμερα) υποσημείωσης αναφορικά με την ενεργοποίηση του επιστημονικού λόγου στη σύγχρονη κοινωνία, και έτσι, ένα είδος προοιμιακής οριοθέτησης σε κάθε απόπειρα 'καθαρής επιστήμης': «Στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας η ελεύθερη επιστημονική έρευνα δεν συναντά απλώς τον ίδιο εχθρό όπως σε όλα τα άλλα πεδία. Η ιδιόμορφη φύση του υλικού που πραγματεύεται, καλεί ενάντιά της στο πεδίο της μάχης τα εντονότερα, μικροπρεπέστερα και αξιομίσητα πάθη του ανθρώπινου στήθους, τις Μαινάδες του ατομικού συμφέροντος» (Marx 2017: 13). Θα ήταν φενακισμός να υποστηριχτεί ότι η διατύπωση αυτή είναι απλά μια γραφική διαπίστωση για μια παρελθούσα περίοδο· αντιθέτως, πέρα από την άγνοια (τον 'κοινό εχθρό'), οι Μαινάδες του ατομικού συμφέροντος μπορούν σήμερα να εκληφθούν όχι ως ατομικές εκφάνσεις, αλλά ως οργανωμένο σύστημα διαμεσολάβησης της γνώσης, συμπεριλαμβανομένης της επιστημονικής. Όσον αφορά δε τη μεθοδική αυτοκατανόηση, ο Marx θα ήταν αρκετά σαφής πέντε χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, στον Επίλογο της δεύτερης έκδοσης, όταν με αφορμή ορισμένες κριτικές του έργου του θα τό-νιζε:

Ασφαλώς, ο τρόπος παρουσίασης πρέπει να διαφέρει μορφικά από τον τρόπο έρευνας. Η έρευνα πρέπει να ιδιοποιείται το υλικό στη λεπτομέρειά του, να αναλύει τις διάφορες μορφές ανάπτυξής του και να αναζητά τον εσωτερικό δεσμό τους. Μόνο εφόσον έχει ολοκληρωθεί αυτή η εργασία μπορεί να παρασταθεί επαρκώς η πραγματική κίνηση. Όταν επιτευχθεί αυτό και η ζωή του υλικού αντανakλάται πλέον ιδεατά, τότε θα μπορούσε να φανεί σαν να έχει κανείς να κάνει με μια a priori κατασκευή. Η διαλεκτική μέθοδός μου εί-

ναι ως προς το θεμέλιό της όχι απλώς διαφορετική από την εγγεληνική, αλλά το ακριβώς αντίθετό της. Για τον Hegel η νοητική διαδικασία, την οποία μάλιστα μετατρέπει σε αυτοτελές υποκείμενο υπό το όνομα της Ιδέας, είναι ο δημιουργός της πραγματικής διαδικασίας, η οποία αποτελεί μόνο το εξωτερικό φαινόμενό της. Σε εμένα, αντίστροφα, το ιδεατό στοιχείο δεν είναι τίποτε άλλο από το υλικό στοιχείο το οποίο έχει μετατεθεί και μεταφραστεί στο ανθρώπινο μυαλό. (Marx 2017: 733)

Αναφορικά με τον τρόπο έρευνας έχουν παρουσιαστεί εδώ ήδη ορισμένα χαρακτηριστικά δείγματα, ώστε περιττεύει μια περαιτέρω ανάλυση (η οποία ωστόσο θα άξιζε να αναληφθεί εκ νέου με συστηματικότητα). Όσον αφορά το ίδιο το περιεχόμενο του *Κεφαλαίου*, από τη σκοπιά που αφορά την παρούσα ανάλυση θα πρέπει να τονιστεί ότι αφενός στοχεύει στην κατασκευή ενός εννοιολογικού πλαισίου, το οποίο λαμβάνει τη βασική αφετηρία του από τις αναζητήσεις της πολιτικής οικονομίας, ενώ εμπλουτίζει το αναλυτικό οπλοστάσιο με δικές του εννοιολογήσεις (όπως η διάκριση μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου, ρητά διαφορετική από τη διάκριση μεταξύ παγίου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου, η οποία επίσης χρησιμοποιείται). Η κριτική ανάλυση των εννοιολογικών περιεχομένων – η οποία λαμβάνεται ως συντακτικός πυρήνας του επιστημονικού λόγου στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας – δεν αποσκοπεί ούτε σε μια ιστορική ‘αφήγηση’ ούτε και στην παρουσίαση εμπειρικών καταστάσεων που ‘αντιστοιχούν’ στο υπό έρευνα αντικείμενο· αντίστροφως: η ιστορικότητα αποτελεί τη διηγετική προκείμενη της ανάπτυξης, όπως ενίοτε σπεύδει να υπενθυμίσει ο ίδιος ο Marx σε υποσημειώσεις ή όταν καλούνται προαστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί προς σύγκριση για την ανάδειξη ενός συγκεκριμένου περιεχομένου (όπως συμβαίνει κυρίως στα κεφ. 11-13 του πρώτου τόμου, αλλά και σε διάσπαρτες αναπτύξεις των άλλων Βιβλίων). Από την άλλη πλευρά, η εμπειρική πλαισίωση του κριτικού λόγου, με τη διεξοδική αναδρομή στις εκθέσεις των εργοστασιακών επιθεωρητών και σε άλλα γραμματολογικά στοιχεία, δεν ενέχει ρόλο διακόσμου ή εντυπωσιασμού, αλλά πολύ περισσότερο κριτικής νοηματοδότησης της ίδιας της σύγχρονης εμπειρίας, με διττό τρόπο: αφενός τη διάνοιξη περαιτέρω πεδίων έρευνας για την πολιτική οικονομία (όπως ισχύει με τη θεμελιώδη έμφαση στη σφαίρα της παραγωγής και της τεχνολογίας), και αφετέρου στην όχι απλά πραγματολογική διαπίστωση, αλλά εξήγηση εμπειρικών φαινομένων – όπως, για παράδειγμα, η παρουσίαση των αμόρφωτων ανήλικων εργατών στην υποσημείωση 98 (Marx 2017: 230) αποτελεί από μόνη της ένα σχόλιο για την παραγωγή ιδιωτείας στη σύγχρονη κοινωνία, καθώς δεν πρόκειται για ατομικό φαινόμενο αλλά για μαζική καταγραφή. Η μεθόδευση αυτή, της ανάδειξης της αιτίας ή ορθότερα του ‘λόγου’ του εκάστοτε παραλογισμού ή ‘φетиχισμού’, αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, ως κριτικής της πραγματικότητας (στην οποία πραγματικότητα συμμετέχουν ρητά ως *συντακτικοί* παράγοντες οι φορείς του φενακισμού). Ακολούθως, μια άλλη διάσταση της κριτικής ανάπτυξης είναι ο ‘κατασκευαστικός’ συνδυασμός επιπέδων και υποεπιπέδων αφαίρεσης, στα οποία αναπτύσσονται ενίοτε θεματικές διαφορετικής άρθρωσης και τροπικότητας. Σαφώς, η όλη ανάπτυξη στοχεύει (όπως θα φαινόταν στο τέλος του τρίτου Βιβλίου το οποίο [τέλος] δεν γράφτη-

κε ποτέ) στην αναστοχαστική αναπαραγωγή της συγκεκριμένης πραγματικότητας ως «μιας πλούσιας ολότητας πολλών προσδιορισμών και σχέσεων», αλλά αυτό δεν σημαίνει –ούτε καν για τον πρώτο τόμο– ότι εξαντλείται στα πέντε επίπεδα αφαίρεσης των πρώτων τεσσάρων κεφαλαίων του πρώτου τόμου, τα οποία αφορούν κατά πρώτο λόγο την ανάπτυξη της αξίας. Πολύ περισσότερο: η πορεία από τη σφαίρα της απλής κυκλοφορίας (Marx 2017: 130) στη σφαίρα της παραγωγής (ενδεχομένως το σημαντικότερο στοιχείο που διακρίνει τον πρώτο τόμο από τους υπόλοιπους) θεματοποιεί την αξίωση της διατύπωσης μιας γενικής θεωρίας της εργασίας, η οποία ακολούθως εξετάζεται ως προς τη *μορφολογική* δυναμική της στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.¹⁸

Η εργασία –θα αρκέσουν εδώ επ' αυτού ορισμένες συνοπτικές παρατηρήσεις– αρθρώνεται εννοιακά όχι μέσα από κάποιες τερατώδεις επαγωγικές συναθροίσεις (όπως θα γίνει την ίδια περίοδο από μέλη της ιστορικής σχολής της οικονομίας), αν και διατηρείται ρητά και εδώ η ιστορικότητα ανάπτυξης της έννοιας επίσης και με πραγματολογική πλαισίωση, ούτε μέσα από κάποια αναδρομή σε ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης. Η έννοια της εργασίας ορίζεται μεν στο πιο στοιχειώδες επίπεδο της ως ένας «μεταβολισμός» του ανθρώπου με τη φύση (πέραν και πριν οποιασδήποτε ιστορικής μορφής¹⁹), αλλά δεν αφορά μια οντολογική κατάσταση παρά μια δυναμική πορεία, ένα *Prozess*, δηλαδή μια διαδικασία στα στάδια της οποίας εκφέρονται *πρακτικές* κρίσεις μορφοποίησης με σκοπό ένα τελικό προϊόν.²⁰ Η διαδικασία αυτή αρθρώνεται η ίδια ως συλλογισμός (ένα από τα γνη-

18 Σχολιάζοντας τη βιβλιοκριτική του Dühring για τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* σε μια επιστολή στον Engels (8.1.1868), ο Marx θα διατυπώσει ορισμένα στοιχεία ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για το έργο του:

«Είναι παράξενο, ότι ο μάγκας δεν έχει τσιμπήσει τα τρία ολοκλήρου στοιχεία του βιβλίου:

1. ότι σε αντίθεση με *κάθε* προηγούμενη πολιτική οικονομία, η οποία πραγματεύεται εξαρχής ως δεδομένα τα ιδιαίτερα τμήματα της υπεραξίας με τις παγιωμένες μορφές τους, της γαιοπροσόδου, του κέρδους, του τόκου, εγώ ξεκινώ με τη γενική μορφή της υπεραξίας, όπου όλα αυτά βρίσκονται ακόμη αδιαχώριστα, τρόπον τινά σε διάλυμα·

2. ότι από όλους ανεξαίρετως τους οικονομολόγους διέφυγε το απλό δεδομένο ότι εάν το εμπόρευμα έχει τον διπλό χαρακτήρα της χρηστικής αξίας και της ανταλλακτικής αξίας, τότε και η εργασία που παρασταίνεται στο εμπόρευμα πρέπει να έχει διπλό χαρακτήρα, ενώ η απλή ανάλυση της εργασίας *sans phrase*, όπως στον Smith, τον Ricardo κ.λπ., προσκρούει αναγκαστικά στο ανεξήγητο. Αυτό είναι στην πραγματικότητα όλο το μυστικό της κριτικής αντίληψης·

3. ότι για πρώτη φορά παρουσιάζεται ο εργατικός μισθός ως η ανορθολογική μορφή εμφάνισης μιας σχέσης που κρύβεται από πίσω, και αυτό παρουσιάζεται ακριβώς στις δύο μορφές του εργατικού μισθού, το χρονομίσθιο και τον μισθό με το κομμάτι.

(Με βοήθησε το ότι στα ανώτερα μαθηματικά απαντούν συχνά τέτοιοι αλγεβρικοί τύποι).

Όσον αφορά τις μετριοπαθείς ενστάσεις του κυρίου Dühring αναφορικά με τον προσδιορισμό της αξίας, όταν δει τον δεύτερο τόμο, θα εκπλαγεί για το πόσο λίγο ισχύει “άμεσα” ο αξιακός προσδιορισμός στην αστική κοινωνία. Στην πραγματικότητα, *καμία* κοινωνική μορφή δεν μπορεί να εμποδίσει το ότι one way or another ο διαθέσιμος εργάσιμος χρόνος της κοινωνίας ρυθμίζει την παραγωγή. Όσο όμως αυτή η ρύθμιση δεν πραγματοποιείται μέσα από τον άμεσο συνειδητό έλεγχο της κοινωνίας επί του εργάσιμου χρόνου της –πράγμα δυνατό μόνο με κοινοκτημοσύνη– αλλά μέσα από την κίνηση των τιμών των εμπορευμάτων, τα πράγματα παραμένουν έτσι όπως πολύ εύστοχα το έχει πει ήδη στα *Γερμανο-Γαλλικά Χρονικά* [1844]». (Marx & Engels 1974β: 11-12)

19 Η έννοια του μεταβολισμού, διατηρώντας τροπικότερες αντίληψης της φύσης ήδη από τον 18ο αιώνα, χρησιμοποιείται την ίδια περίοδο κυρίως από τον φυσιολόγο Jacob Moleschott (πρβλ. Schmidt 1971β: 86-87), αλλά και στο εγχειρίδιο ιστορικής μεθοδολογίας του Droysen (οι συγγένειες του οποίου με τη μαρξική σύλληψη της ιστορίας αξίζουν μια έρευνα αφ' εαυτών).

20 Τονίζοντας τη σημασία του όρου, ο Marx θα προσθέσει την εξής υποσημείωση στη γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου, στο κεφάλαιο για την εργασιακή διαδικασία: «Η λέξη “*process*”, που εκφράζει μια ανάπτυξη θεωρούμενη υπό το σύνολο των πραγματικών όρων της [un développement considéré dans l'ensemble de ses

σιότερα δείγματα ριζικής εφαρμογής της εγελιανής Λογικής), οι «απλές στιγμές» του οποίου, δηλαδή της εργασιακής διαδικασίας, «είναι η ένσκηπη δραστηριότητα ή η ίδια η εργασία, το αντικείμενό της και τα μέσα της» (Marx 2017: 155). Οι τρεις στιγμές αποτελούν αυτές οι ίδιες άκρως δυναμικά στοιχεία, η ανάπτυξη των οποίων αποτελεί ουσιαστικά τη βαθιά μορφολογική μήτρα της ανθρώπινης ιστορίας.²¹ Ο εμπράγματος αυτός ‘συλλογισμός’ της εργασιακής διαδικασίας ταυτίζεται με την ίδια την αναγκαιότητα παραγωγής και αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου, αποτελώντας τη λογικά διατυπωμένη μορφή της (μια διατύπωση που αποτελεί η ίδια καρπό συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών). Από τις στιγμές αυτές, η ανάπτυξη των οποίων θα μπορούσε να απασχολήσει (όπως και όντως απασχόλησε και απασχολεί) ολόκληρους κλάδους επιστημών, διακρίνουμε εδώ το μέσο του συλλογισμού, το εργασιακό μέσο που διαμεσολαβεί μεταξύ της ζωντανής εργασίας και του εργασιακού αντικειμένου που πρόκειται να μορφοποιηθεί. Ο Marx είναι εδώ σαφέστατος:

Η χρήση και η δημιουργία εργασιακών μέσων, αν και σπερματικά προσιδιάζουν ήδη σε ορισμένα είδη ζώων, χαρακτηρίζουν την ειδικά ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία, ώστε ο Franklin χαρακτηρίζει τον άνθρωπο “a toolmaking animal”, ένα ζώο που κατασκευάζει εργαλεία. Την ίδια σημασία που έχει η δομή λειψάνων για τη γνώση της [σωματικής] οργάνωσης εξαφανισμένων ζωικών ειδών έχουν και τα λείψανα των εργασιακών μέσων για την εκτίμηση εξαφανισμένων οικονομικών κοινωνικών σχηματισμών. Αυτό που διαφοροποιεί τις οικονομικές εποχές [μεταξύ τους] δεν είναι το τι παράγεται, αλλά το πώς, με ποια εργασιακά μέσα παράγεται. Τα μέσα εργασίας δεν αποτελούν απλώς το βαθμόμετρο της ανάπτυξης της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αλλά επίσης και δείκτες των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων επιτελείται η εργασία. Από τα ίδια τα εργασιακά μέσα, τα μηχανικά μέσα εργασίας, το σύνολο των οποίων μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο σκελετός και το μυϊκό σύστημα της παραγωγής, αποτελούν πολύ πιο καθοριστικά χαρακτηριστικά μιας περιόδου κοινωνικής παραγωγής από εκείνα τα μέσα εργασίας που χρησιμεύουν μόνο ως δοχεία του εργασιακού αντικειμένου και το σύνολο των οποίων μπορεί εντελώς γενικά να χαρακτηριστεί ως η αγγείωση της παραγωγής, όπως, φερεψτείν, σωλήνες, βαρέλια, καλάθια, στάμνες κ.λπ. (Marx 2017: 155-156)

Η ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής μορφής και της αντίστοιχης κινητοποίησης της κοινωνικής εργασίας γίνεται σ’ αυτή τη γενική βάση, η οποία για τον Marx δεν εξαντλείται ποτέ και επ’ ουδενί στην ‘τεχνική αρτιότητα’ της εργασιακής δια-

conditions réelles], ανήκει εδώ και πολύ καιρό στην επιστημονική γλώσσα όλης της Ευρώπης. Στη Γαλλία εισάγεται αρχικά δειά με τη λατινική μορφή της – *processus*.[...]]» (Marx 2017: 958).

21 Ενδεικτικές ως προς αυτό είναι οι παραθέσεις για την εργασία καθ’ οδόν προς την ‘επίσημη’ εκδοχή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στην οποία ο Marx, σύμφωνα με δική του ομολογία, ‘έκρυσσε’ τα διαλεκτικά ίχνη· για παράδειγμα, το εξής παράθεμα από το *Χειρόγραφο 1861-1863* (αντίστοιχες παραθέσεις απαντούν και στα *Grundrisse*): «Η μορφοποιητική δραστηριότητα αναλώνει το αντικείμενο και τον εαυτό της· το μορφοποιεί, και υλοποιεί τον εαυτό της· αναλώνει τον ίδιο τον εαυτό της στην υποκειμενική μορφή της ως δραστηριότητας, και αναλώνει το Αντικείμενό του αντικειμένου, δηλαδή αναιρεί την αδιαφορία του απέναντι στον σκοπό της εργασίας.» (Marx 1976: 52)

δικασίας, αλλά ελέγχεται ως προς τα πρόσημα που αποδίδει στις ανθρώπινες σχέσεις – μια πλευρά που πρέπει να λαμβάνεται διαρκώς υπόψη κατά την ανάγνωση. Όταν λοιπόν η σχέση μεταξύ ζωντανής και νεκρής εργασίας έχει παγιωθεί στη σχέση εργασίας και κεφαλαίου, η μετάβαση των δύο παραγόντων από τη σφαίρα κυκλοφορίας στη σφαίρα παραγωγής σηματοδοτεί και επιτελεί μια θεμελιώδη αλλαγή στο αντίστοιχο σχεσιακό πλαίσιο, το οποίο για τον Marx ήδη από τη δεκαετία του 1840 στοιχειοθετείται με πολιτικές έννοιες. Η διαπίστωση αυτή δεν έχει μια απλή γραμματολογική αξία, αλλά είναι ουσιώδης για τον πυρήνα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, καθώς μέσα από την ίδια, η 'τεχνολογία' δεν είναι απλώς μια μορφή γνώσης (και δη επιστημονικής), αλλά μια μορφή γνώσης που εμπλέκεται σε έναν βαθύτατο εξουσιαστικό μηχανισμό, ο οποίος αποτελεί τον μορφικό καθορισμό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας. Ο Marx είναι ο πρώτος που διατυπώνει αυτή τη θεμελιώδη διαπίστωση (όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Frison 1998: 112-113, 118), προκαταλαμβάνοντας συζητήσεις του 20ού αιώνα. Η αλλαγή αυτή δηλώνεται ρητά σε ένα απόσπασμα από το *Χειρόγραφο 1861-1863*:

Η δεύτερη πράξη [= η κατανάλωση της αγορασμένης εργασιακής δύναμης] δείχνει ένα φαινόμενο, το οποίο ως προς το αποτέλεσμα και ως προς τους όρους του είναι εντελώς ξένο όχι μόνο στους νόμους της απλής κυκλοφορίας, αλλά φαίνεται να αντιφάσκει με αυτήν. Πρώτον, αλλάζει η κοινωνική θέση μεταξύ πωλητή και αγοραστή μέσα στην ίδια τη διαδικασία της παραγωγής. Ο αγοραστής γίνεται ο διατάκτης του πωλητή, εφόσον αυτός εισέρχεται αυτοπροσώπως ως εργάτης στη διαδικασία κατανάλωσης του ίδιου του αγοραστή. Έξω από την απλή σχέση ανταλλαγής γίνεται μια σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας, η οποία όμως διαφέρει από όλες τις άλλες ιστορικές σχέσεις αυτού του είδους, από το ότι προκύπτει μόνο από την ειδική φύση του εμπορεύματος που πουλά ο πωλητής, ώστε αυτή η σχέση πηγάζει εδώ μόνο από την αγορά και την πώληση, από τη συμπεριφορά των δύο μερών ως εμπορευματοκατόχων, συνεπώς δεν περιλαμβάνει αυτή καθαυτή σχέσεις πολιτικές κ.λπ. Ο αγοραστής γίνεται ο διευθυντής, ο κύριος (master), ο πωλητής γίνεται ο εργάτης του (man, hand). Ακριβώς όπως στη σχέση μεταξύ αγοραστή και πωλητή αλλάζει η κοινωνική θέση των δύο μελών από τη στιγμή που μετατρέπεται στη σχέση πιστωτή και οφειλέτη – έτσι γίνεται εδώ μόνιμα, ενώ στη σχέση εκείνη [της πίστωσης] προσωρινά. (Marx 1976: 93-94)

Αναλύσεις όπως αυτή, θα μπορούσαν να αποτελέσουν (όπως και αποτέλεσαν) την αφετηρία μια σειράς ερευνών αναφορικά με το εξουσιαστικό στοιχείο στη σύγχρονη εργασιακή διαδικασία, ένα εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της σύγχρονης κριτικής ανάλυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το οποίο, αν μη τι άλλο, πιέζει διαρκώς προς αναδιατύπωση της όποιας θεωρίας θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, εφόσον καταφέρει να ανέλθει στο επίπεδο της συνείδησης. Δεν νοείται η όποια 'επιστημονική' ταυτότητα της μαρξικής κριτικής χωρίς την υπόδειξη του εξουσιαστικού πυρήνα που λανθάνει σε μια κατά τα άλλα 'εξωπολιτική' σφαίρα, όπως αυτή της οικονομικής παραγωγής.

Ωστόσο, αυτό που ενδιαφέρει εδώ (περισσότερο) είναι μια άλλη διάσταση της εργασιακής διαδικασίας, που αφορά το μέσο της εργασίας, ταυτόχρονα τον ενδιάμεσο του έμπρακτου εργασιακού συλλογισμού.²² Είναι ιδιαίτερα εδώ που ο Marx ακολουθεί έναν δικό του δρόμο, χρησιμοποιώντας την εγγεληνική λογική σκευή, καθώς το εργασιακό μέσο –κατά πρώτον, το εργαλείο– αποτελεί την εμπράγματη έκφραση όχι απλά μιας παραγωγικής δύναμης, αλλά συνάμα ανθρωπίνης εμπειρίας και γνώσης, όπως και υποστασιοποίηση της ίδιας της δυναμικής του εργασιακού σκοπού. Το εργαλείο, ήδη στην αφηρημένη διατύπωση της θεωρίας, ταυτόχρονα ‘υποτάσσεται’ στη χρήση του από τη ζωντανή εργασία και ‘υπαγορεύει’ στην ίδια την οριογραμμή των ικανοτήτων της, ‘ελέγχοντας’ με τον τρόπο αυτόν το εύρος της παραγωγής. Παράλληλα καθορίζει τη δυναμική του ίδιου του εργασιακού υποκειμένου, το οποίο εντός της εργασιακής διαδικασίας κινείται εντός της προϋπόθεσης που υπαγορεύει τη χρήση, και δη την επιδέξια χρήση, του εργαλείου – ώστε το εργαλείο δρα ανθρωποποιητικά σε βάθος ιστορικού χρόνου. Η λογική αυτή ανάπτυξη, η οποία θρέφεται ως προς τους όρους της από την ίδια την ανθρώπινη ιστορία, διαμεσολαβείται στον Marx από την ενσωμάτωση των καρπών της αναφερθείσας ‘τεχνολογικής επιστήμης’ στη δική του παρουσίαση. Η μεθόδευση αυτή εξηγεί και μια αλλαγή μεταξύ της πρώτης έκδοσης και των επόμενων εκδόσεων του πρώτου τόμου: Στην πρώτη έκδοση χρησιμοποιείται ευρέως ο όρος ‘τεχνολογικό’ για να ορίσει τόσο τους όρους της παραγωγής όσο και την ίδια τη σύνθεση του κεφαλαίου· αυτή η χρήση αλλάζει από τη δεύτερη έκδοση (1872) όπου ο όρος τεχνολογικό αντικαθίσταται από τον όρο ‘τεχνικό’.²³ Σύμφωνα με τον Frison, ο οποίος είναι από τους πρώτους που σχολιάζει αυτή την ορολογική αλλαγή, η σχέση μεταξύ των όρων ‘τεχνικό’ και ‘τεχνολογικό’ σηματοδοτεί μια αλλαγή σκοπιάς της ίδιας διαδικασίας από την πλευρά της ανάλυσης, σε συνάρτηση με τη θεώρηση της ζωντανής εργασίας ως ενός (ακόμη) εμπράγματος παράγοντα παραγωγής ή ως κοινωνικού δρώντος (δηλ. υποκειμένου).²⁴ Σε κάθε περίπτωση, η ‘τεχνική’ πλευρά της διαδικασίας παραγωγής αποδεικνύεται η ίδια ως ένα μέγεθος δυναμικό, στο πλαίσιο του οποίου εξετάζεται τόσο η τροπικότητα της παραγωγής (ο συγκεκριμένος συνδυασμός των όρων της παραγωγής), όσο και η ανάπτυξη του μέσου – μια ανάπτυξη, η οποία σε συγκεκριμένους πολιτισμικούς τύπους, επιτε-

22 Το κείμενο του MacKenzie (1984) είναι από τα ελάχιστα στη γραμματολογία που εξετάζει την άρθρωση των εννοιών της εργασιακής διαδικασίας ως λογικά-τελεολογικά σχήματα (σε αντιπαράθεση με την τελεολογία της αξιοποίησης). Με αντίστοιχο τρόπο πραγματεύεται τις έννοιες ‘συνεργασία’, ‘βιοτεχνία’, ‘εργοστάσιο’.

23 Η τροπή αυτή έχει επισημανθεί σε υποσημείωση στη σ. 173 της ελληνικής έκδοσης που αναφέρεται στη Βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, οι λεγόμενοι ‘τεχνικοί’ όροι της παραγωγής που αναφέρονται στα κεφ. 9, 10, 12 και 13 ορίζονται ως ‘τεχνολογικοί’ στην πρώτη έκδοση.

24 Η ενδιάμεση διαπίστωση του Frison: "Εάν κατά την ανάλυση της σχέσης μεταξύ του εργαλείου της εργασίας και της εργασιακής δύναμης αφαιρέσουμε από την τελευταία, τότε εφαρμόσουμε μια τεχνολογική σκοπιά, και η εργασιακή δύναμη θεωρείται ένα πράγμα. Εάν, από την άλλη πλευρά, η εργασιακή δύναμη θεωρηθεί ως κοινωνικός δρων, το ίδιο φαινόμενο εξετάζεται ως μια διαδικασία, ως μια τελεολογική πράξη, ως μια εργαζόμενη συμπεριφορά διαμεσολαβημένη από το εργαλείο της εργασίας και οριοθετημένο από κανόνες, κατ' ουσίαν ως ένα τεχνικό γεγονός" (Frison 1988: 307-308, η έμφαση στο πρωτότυπο). Στη δική του σύνοψη της ιστορίας της έννοιας ‘τεχνολογία’, ο Α. Τυμπάς διατυπώνει την υπόθεση του εννοιακού παραλληλισμού μεταξύ των ζευγών τεχνική/τεχνολογία και αξία/υπεραξία (Τυμπάς 2015: 335 κ.ε.)· όσο και αν ο ίδιος έχει δίκιο για τη σχετικά μικρή απήχηση που είχε η κριτική του Marx στην ιστορία της τεχνολογίας, η προτεινόμενη αναλογία θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με άκρα επιφύλαξη, δεδομένου ότι αφορά έννοιες με σημαντικά διαφορετικούς μορφικούς προσδιορισμούς.

λείται ως ανάπτυξη 'επιστημονική'. Δεδομένου ότι στο υπόλοιπο μέρος αυτού του κειμένου θα δοθεί έμφαση σ' αυτή τη διάσταση της μαρξικής ανάλυσης,²⁵ σπεύδω να τονίσω εδώ, ότι η διάσταση αυτή (γενικευτικά μιλώντας: των τεχνολογικών εφαρμογών) *δεν εξαντλεί το εύρος της επιστημονικής αξίωσης της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, αλλά εντάσσεται σ' αυτήν ως ένα μόνο τμήμα της* (ρητά σημαντικό). Η επιστημονική ταυτότητα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας δεν αποδεικνύεται (αν ισχύει εδώ το ρήμα) με την αναφορά στην τεχνολογία, ακόμη δε λιγότερο με την αναφορά σε μια 'τεχνολογική αιτιοκρατία', αλλά με τη διεξοδική ανάλυση των πρακτικών (συνειδησιακών) μορφών δια των οποίων βαίνει η αναγκαιότητα και πραγματικότητα της παραγωγής και αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν ανάγεται σε τεχνολογία, ούτε είναι η ίδια ένας κλάδος (οιονεί) φυσικής επιστήμης· αντιθέτως: η ενεργοποίηση της σύγχρονης επιστήμης, η οποία εμπλέκεται ρητά στη σφαίρα της παραγωγής, γίνεται εις βάθος κατανοητή ως πραγματικότητα (αλλά και ως δυνατότητα του χειραφετικού μέλλοντος) μέσα από την κριτική της πολιτικής οικονομίας.

VII. Αναφέρθηκε ήδη ότι ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του πρώτου τόμου είναι η αναπτυγμένη θεωρία παραγωγής την οποία περιέχει, παρ' όλο που τα 'φώτα της δημοσιότητας', κυρίως τον 20ό αιώνα, έχουν στραφεί επανειλημμένα στη θεωρία της αξίας των πρώτων τεσσάρων κεφαλαίων.²⁶ Στα κεφάλαια 11 έως 13 (δηλαδή στην ενότητα για τη σχετική υπεραξία), ο Marx αναπτύσσει μια θεωρία (επίσης μορφική) της παραγωγής βαίνοντας από την 'απλή' μορφή της συνεργασίας και καταλήγοντας μέσα από τη βιοτεχνία στην κορύφωση της εκμηχανισμένης, εργοστασιακής παραγωγής, του κατ' εξοχήν ειδοποιού χαρακτηριστικού της νεωτερικότητας. Η σημαντική διαφοροποιητική μετάβαση από τη βιοτεχνία στο εκμηχανισμένο εργοστάσιο είναι η έμφαση από τη διάπλαση της ζωντανής εργασιακής δύναμης στην επινόηση και εφαρμογή μηχανών, δηλαδή στην ανάπτυξη του μέσου της εργασίας: «Η ανατροπή του τρόπου παραγωγής έχει στη βιοτεχνία ως αφετηρία την εργασιακή δύναμη, ενώ στη μεγάλη βιομηχανία το μέσο εργασίας» (Marx 2017: 339). Στο πλαίσιο αυτό, του θεμελιώδους 13ου κεφαλαίου του πρώτου τόμου, ο Marx επιδίδεται σε μια εννοιακή διαφοροποίηση μεταξύ εργαλείου και μηχανής, στοχεύοντας παράλληλα στον μορφικό προσδιορισμό τους

25 Ο χώρος δεν επιτρέπει την πραγμάτευση των φυσικοεπιστημονικών αναγνωσμάτων του Marx τη δεκαετία του 1870, η σχέση των οποίων με το *Κεφάλαιο* δεν είναι εξάλλου αυτονόητη· πρβλ. επ' αυτού τις αναλύσεις του Baksi (1996· 2001). Επίσης, μόνο αναφορά μπορεί να γίνει στην ούτως ή άλλως περιθωριακή για το μαρξικό έργο 'υπόθεση Ποντολίνοκι', αναφορικά με την εντροπία και τη διατήρηση της εργασιακής ενέργειας· εντελώς ενδεικτικά επ' αυτού, βλ. Burkett & Foster 2006· 2008.

26 Το κείμενο του Little (1987) για τη διαλεκτική και την επιστήμη στο *Κεφάλαιο*, δεν καταφέρνει να αναδείξει τις δομές βάθους του κειμένου, καταλήγοντας σε διαπιστώσεις περί εμπειρισμού του Marx. Επίσης, επιφανειακό καταλήγει και το κείμενο του Perelman (1978). Πιο κριτικές αποδεικνύονται οι αναπτύξεις του Rosenberg (1974· 1976), ο οποίος απορρίπτει ρητά την αντίληψη περί της 'τεχνολογικής αιτιοκρατίας' στον Marx. Το κείμενο του Thomas (1976) τονίζει τον δυναμικό χαρακτήρα της μαρξικής εννοιολογίας όσο και τη διαφορά του αντίστοιχου επιστημονικού εγχειρήματος από εκείνο του Engels. Για τον Thomas δεν τίθεται κάποιο ζήτημα θετικισμού στο μαρξικό έργο – ορθώς. Αντιστοίχως, ο Sprinzak (1975) τονίζει τον αναστοχαστικό χαρακτήρα όχι μόνο της μαρξικής εννοιολογίας (και συνεπώς κριτικής), αλλά και της τοποθέτησης του ίδιου του επιστημονικού εγχειρήματος στον ιστορικό χρόνο· στο πλαίσιο αυτό, ως βαθυδομική αιτία κίνησης της επιστήμης αναδεικνύεται η κίνηση του ίδιου του κοινωνικού αντικειμένου, ο ταξικός αγώνας (Sprinzak 1975: 412-413).

εν όψει του κεφαλαιοκρατικού ορίζοντα. Καθ' οδόν προς τον εννοιακό προσδιορισμό διατυπώνει μια από τις σημαντικότερες υποσημειώσεις του συνολικού τόμου, την υποσημείωση 89, η οποία περιέχει συμπυκνωμένες μεθοδικές παρατηρήσεις, διατηρώντας και στις επόμενες εκδόσεις τον όρο της τεχνολογίας:

Μια κριτική ιστορία της τεχνολογίας θα αποδείκνυε εν γένει πόσο λίγο οποιαδήποτε εφεύρεση του 18ου αιώνα ανήκει σε ένα μεμονωμένο άτομο. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει τέτοιο έργο. Ο Darwin έστρεψε το ενδιαφέρον στην ιστορία της φυσικής τεχνολογίας, δηλαδή στη διαμόρφωση των φυτικών και ζωικών οργάνων ως εργαλείων παραγωγής για τη ζωή των φυτών και των ζώων. Δεν αξίζει άραγε την ίδια προσοχή η ιστορία διαμόρφωσης των παραγωγικών οργάνων του κοινωνικού ανθρώπου, της υλικής βάσης κάθε ιδιαίτερης κοινωνικής οργάνωσης; Και δεν θα ήταν πιο εύκολο να καταγραφεί καθώς, όπως λέει και ο Vico, η ανθρώπινη ιστορία διαφέρει από τη φυσική ιστορία στο ότι έχουμε δημιουργήσει τη μία και δεν έχουμε δημιουργήσει την άλλη; Η τεχνολογία αποκαλύπτει τη δραστήρια συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στη φύση, την άμεση διαδικασία παραγωγής του βίου του, συνεπώς και των κοινωνικών βιοτικών σχέσεων του και των πνευματικών παραστάσεων που πηγάζουν από αυτές. Ακόμη και μια θρησκευτική ιστορία που θα αφαιρούσε από αυτή την υλική βάση θα ήταν μη κριτική. Πραγματικά, είναι πολύ πιο εύκολο να βρεθεί μέσα από την ανάλυση ο γήινος πυρήνας των θρησκευτικών νεφελωμάτων παρά το αντίστροφο, να αναπτυχθούν δηλαδή από τις εκάστοτε πραγματικές βιοτικές σχέσεις οι εξιδανικευμένες [verhimmelten] μορφές τους. Αυτή η τελευταία είναι η μοναδική υλιστική και συνεπώς επιστημονική μέθοδος. Τα ελαττώματα του αφηρημένου φυσικοεπιστημονικού υλισμού, ο οποίος αποκλείει την ιστορική διαδικασία, τα βλέπει κανείς ήδη στις αφηρημένες και ιδεολογικές παραστάσεις των υποστηρικτών του από τη στιγμή που αποτολμούν να πουν κάτι έξω από την ειδικότητά τους. (Marx 2017: 340)

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχτεί ότι η υποσημείωση αυτή εμπεριέχει όχι μόνο το ερευνητικό πρόγραμμα που έχει διατυπωθεί χονδρικά το 1845, αλλά και μια σαφή γέφυρα με τις αναζητήσεις της νεότητας. Η κριτική εδώ ονομάζει το αφηγηριακό σημείο της: τις υλικές (δηλαδή πραγματικές) σχέσεις του βίου, η δραστηριοποίηση των οποίων συνοδεύεται από, και γεννά αντίστοιχες συνειδησιακές μορφές, ο γενετικός και λειτουργικός προσδιορισμός των οποίων αναδεικνύεται ως μέγιστη αποστολή της κριτικής. Τονίζεται επίσης εξ αρχής η βαθύτερη ιστορική (κοινωνική) βάση της τεχνολογίας, πέρα από την έμφαση στο πρόσωπο του όποιου εφευρέτη (προετοιμάζοντας το έδαφος για την έννοια της 'γενικής' εργασίας, βλ. παρακάτω). Τεχνολογία εδώ είναι η επιστήμη των αναπτυγμένων μέσων, η οποία επιτρέπει την αμφίδρομη ανάδειξη περιεχομένων και δυνατοτήτων. Οι δε παραμελημένες αναφορές τόσο στη θρησκεία όσο και στη φυσική επιστήμη ορίζουν σαφέστατα το πρόγραμμα του ίδιου του μαρξικού 'υλισμού': η 'ουράνια' (αλλά και 'χθόνια') εξιδανίκευση υλικών περιεχομένων στη θρησκεία δεν είναι εδώ κάποια μηχανική αντανάκλαση, αλλά το αποτέλεσμα κοπιώδους ανακατασκευής· ο δε φυσικοεπιστημονικός (ουσιαστικά νατουραλιστικός) υλισμός (τύπου Büchner, Moleschott ή και F. A. Lange) εμφανίζεται ως μονοδιάστατος και ιδιαίτερα στρε-

βλωτικός όταν στραφεί στην εξήγηση κοινωνικών περιεχομένων (μια τροπή που επρόκειτο να ενταθεί σημαντικά από το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, συνεχίζοντας με διάφορες παραλλαγές μέχρι και τον 21ο).

Γνωρίζουμε, ότι ο εννοιακός προσδιορισμός της μηχανής είχε απασχολήσει διεξοδικά τον Marx, ακόμη και μετά τις αναπτύξεις του *Χειρογράφου 1861-1863*, κατά τη συγγραφή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Σε μια επιστολή της 28ης Ιανουαρίου 1863 στον Engels, αναφέρει επ' αυτού τα εξής:

Στο προηγούμενο γράμμα μου σε ρώτησα για τον self-actor. Το ερώτημα είναι το εξής: Με ποιο τρόπο εμπλεκόταν ο λεγόμενος spinner πριν από την εφεύρεσή του; Μπορώ να εξηγήσω τον self-actor, αλλά όχι την προηγούμενη κατάσταση από αυτόν.

Προσθέτω [στο βιβλίο] ορισμένα πράγματα στην ενότητα για τα μηχανήματα. Υπάρχουν κάποια περίεργα ερωτήματα εκεί, τα οποία στην πρώτη επεξεργασία είχα αγνοήσει. Για να μπορέσω να τα διευκρινίσω, διάβασα όλα τα τετράδιά μου (με τα παραθέματα) για την τεχνολογία, και τώρα παρακολουθώ μια πρακτική (καθαρά πειραματική) σειρά μαθημάτων για εργάτες του καθηγητή Willis (στην Τζέρμινστριτ, στο Ινστιτούτο Γεωλογίας, όπου είχε διδάξει και ο Huxley). Με τη μηχανική μου συμβαίνει το ίδιο όπως και με τις ξένες γλώσσες. Κατανοώ τους μαθηματικούς νόμους, αλλά η απλούστερη τεχνική πραγματικότητα, στην οποία ανήκει η εποπτεία, μου είναι δυσκολότερη και από τους πιο περίπλοκους συνδυασμούς.

Γνωρίζεις, αλλά μπορεί και να μην γνωρίζεις, μια και το θέμα είναι αυτό καθαυτό αδιάφορο, ότι υπάρχει μεγάλη διένεξη αναφορικά με το σε τι διαφέρει μια *μηχανή* από ένα *εργαλείο*. Οι Άγγλοι (μαθηματικοί) μηχανικοί, με τον ανεπιτήδευτο τρόπο τους, ονομάζουν ένα tool a simple machine και μια machine a complicated tool. Αλλά οι Άγγλοι τεχνολόγοι, που λαμβάνουν περισσότερο υπόψη την οικονομική επιστήμη, διακρίνουν αυτά τα δύο πράγματα (και σύμφωνα με αυτούς το ίδιο και πολλοί, οι περισσότεροι Άγγλοι οικονομολόγοι) από το ότι στη μία περίπτωση η motive power προέρχεται από τον άνθρωπο, ενώ στην άλλη από μια natural force. Οι Γερμανοί γάιδαροι, οι οποίοι είναι μεγάλοι σε ζητήματα μικρά όπως αυτά, συμπέραναν συνεπώς ότι, για παράδειγμα, ένα *άροτρο* είναι μια μηχανή, και ότι η πιο περίπλοκη Τζένου κ.λπ., εφόσον είναι χειροκίνητη, δεν είναι μηχανή. Αλλά δεν τίθεται καν ζήτημα ότι εάν εξετάσουμε τη μηχανή σε *στοιχειώδη* μορφή, η βιομηχανική επανάσταση δεν ξεκινά από την *κινητήρια* δύναμη, αλλά από το τμήμα του συστήματος μηχανών το οποίο ο Άγγλος ονομάζει working machine, δηλαδή όχι, για παράδειγμα, από την αντικατάσταση του ποδιού που κινεί την ανέμη από το νερό ή τον ατμό, αλλά από τη μετατροπή της ίδιας της υφαντικής διαδικασίας και από την εκτόπιση του τμήματος της ανθρώπινης εργασίας, το οποίο δεν ήταν απλώς exertion of power (όπως με το πάτημα της ανέμης), αλλά εκείνο που αφορά την επεξεργασία, την άμεση επίδραση στο προς επεξεργασία υλικό. Από την άλλη πλευρά, επίσης δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση ότι, από τη στιγμή που δεν πρόκειται πλέον για την *ιστορική* ανάπτυξη του συστήματος των μηχανών, αλλά για το σύστημα των μηχανών στη βάση του σύγχρονου τρόπου παραγωγής, τότε η αποκλειστικά καθοριστική είναι η

εργασιομηχανή (φέρ' ειπείν, στη ραπτομηχανή), μια και από τη στιγμή που αυτή η διαδικασία έχει υποπέσει σε μηχανισμό, ο καθένας γνωρίζει σήμερα ότι ανάλογα με τις διαστάσεις του πράγματος μπορεί να το κινήσει με το χέρι, με τον ατμό ή με την ατμομηχανή.

Για τους απλούς μαθηματικούς τα ερωτήματα αυτά είναι αδιάφορα, αλλά γίνονται πολύ σημαντικά εκεί όπου πρέπει να αποδειχτεί η συνάφεια των ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων με την ανάπτυξη αυτού του υλικού τρόπου παραγωγής.

Η εκ νέου ανάγνωση των τεχνολογικο-ιστορικών σημειώσεών μου με οδήγησε στην άποψη ότι, πέρα από τις εφευρέσεις της πυρίτιδας, της πυξίδας και της τυπογραφίας – αυτών των αναγκαίων προϋποθέσεων της αστικής ανάπτυξης –, από τον 16ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 18ου, δηλαδή για την περίοδο της βιοτεχνίας που αναπτύσσεται από τη χειροτεχνία μέχρι την καθεαυτό μεγάλη βιομηχανία, οι δύο υλικές βάσεις στις οποίες εντός της βιοτεχνίας συγκροτείται η προεργασία για την εκμηχανισμένη βιομηχανία, είναι το ρολόι και ο μύλος (εν πρώτοις ο αλευρόμυλος, και μάλιστα ο νερόμυλος), και τα δύο προερχόμενα από την αρχαιότητα. (Ο νερόμυλος ήρθε από τη Μικρά Ασία στη Ρώμη την εποχή του Ιουλίου Καίσαρα). Το ρολόι είναι το πρώτο αυτόματο που χρησιμοποιείται για πρακτικούς σκοπούς, και σύμφωνα με αυτό αναπτύχθηκε η συνολική θεωρία για την παραγωγή της ομοιόμορφης κίνησης. Σύμφωνα με τη φύση του πράγματος, [το ρολόι] βασίζεται αυτό το ίδιο στον συνδυασμό ημικαλλιτεχνικής χειροτεχνίας και άμεσης θεωρίας. [...]

Από την άλλη πλευρά, στον μύλο, από τη στιγμή που εμφανίστηκε ο νερόμυλος ήταν ήδη παρούσες οι ουσιώδεις διαφορές στον οργανισμό μιας μηχανής. Μηχανική κινητήρια δύναμη. Primo, ο κινητήρας τον οποίο περιμένε. Ο μηχανισμός μετάδοσης. Τέλος, εργασιομηχανή η οποία επεξεργάζεται το υλικό, το καθένα τους υπάρχει με τρόπο ανεξάρτητο από τα άλλα. Η θεωρία της τριθής και συνεπώς οι έρευνες για τις μαθηματικές μορφές των οδοντωτών τροχών, των δοντιών των τροχών κ.λπ., έγιναν όλα στον μύλο· επίσης διατυπώθηκε εδώ αρχικά η θεωρία για τη μέτρηση του βαθμού της κινητήριας δύναμης, για τον καλύτερο τρόπο εφαρμογής της κ.λπ. Από τα μέσα του 17ου αιώνα, σχεδόν όλοι οι μεγάλοι μαθηματικοί, στον βαθμό που ασχολούνται με την πρακτική μηχανική και την θεωρητικοποιούν, παίρνουν ως αφετηρία τον απλό υδροκίνητο αλευρόμυλο. Και όντως, γι' αυτό τον λόγο οι ονομασίες *Mühle* και *mill*, οι οποίες προέκυψαν τη βιοτεχνική περίοδο, χρησιμοποιήθηκαν για κάθε κινητήριο μηχανισμό που εξυπηρετούσε πρακτικούς σκοπούς.

Αλλά στην περίπτωση του μύλου, ακριβώς όπως και στην πρέσα, στη σφύρα, στο άροτρο κ.λπ., η καθεαυτό εργασία, η σφυροκόπηση, η σύνθλιψη, το άλεσμα, το όργωμα κ.λπ. γινόταν εξαρχής χωρίς την ανθρώπινη εργασία, ακόμη και εάν η *moving force* ήταν ανθρώπινη ή ζωική. Γι' αυτό τον λόγο τούτο το είδος μηχανής είναι τουλάχιστον ως προς τις απαρχές του πολύ παλιό, και στην περίπτωση του εφαρμόστηκε νωρίτερα η ιδιαίτερα μηχανική κινητήρια δύναμη. Γι' αυτό και είναι σχεδόν ο μοναδικός μηχανικός εξοπλισμός που απαντά στη βιοτεχνική περίοδο. Η *βιομηχανική επανάσταση* αρχίζει από τη στιγμή που εφαρμόζεται μηχανισμός εκεί όπου παλαιόθεν το finale αποτέ-

λεσμα απαιτούσε ανθρώπινη εργασία, και συνεπώς όχι εκεί όπου, όπως σ' αυτά τα εργαλεία, *ανέκαθεν* το προς επεξεργασία υλικό δεν ερχόταν ποτέ σε επαφή με το ανθρώπινο χέρι· εκεί όπου, σύμφωνα με τη φύση του πράγματος, δεν δρα εκ των προτέρων ως απλή power. Εάν θέλει κανείς, όπως οι Γερμανοί γάιδαροι, να θεωρήσει ότι η εφαρμογή ζωικών powers (η οποία είναι εξίσου *αυτόβουλη κίνηση* όπως οι ανθρώπινες) αποτελεί ένα σύστημα μηχανών, τότε σε κάθε περίπτωση η εφαρμογή αυτού του είδους κινητήρα είναι κατά πολύ αρχαιότερη από το απλούστερο χειρωνακτικό εργαλείο». (Marx & Engels 1974α: 319-322)

Αφού απορρίψει διάφορες εκδοχές για τον εντοπισμό της διαφοράς μεταξύ εργαλείου και μηχανής (αναφορικά, για παράδειγμα, με την πηγή της κινητήριας δύναμης), ο Marx προβαίνει στο *Κεφάλαιο* στον δικό του δυναμικό ορισμό: κατά πρώτον, την άρθρωση του μηχανισμού – «Κάθε ανεπτυγμένο μηχανήμα αποτελείται από τρία ουσιωδώς διαφορετικά τμήματα, την κινητήρια μηχανή, τον μηχανισμό μετάδοσης [κίνησης] και τέλος την εργαλειομηχανή ή εργασιομηχανή» (Marx 2017: 340-341)· ακολούθως «αυτό το τμήμα του μηχανήματος, η εργαλειομηχανή, αποτελεί την αφετηρία της Βιομηχανικής Επανάστασης τον 18ο αιώνα. Αποτελεί δε ακόμη κάθε μέρα την αφετηρία της κάθε φορά που μια χειροτεχνική ή βιοτεχνική επιχείρηση μεταβαίνει στην εκμηχανισμένη επιχείρηση» (Marx 2017: 341), και τέλος: «Η εργαλειομηχανή είναι [...] ένας μηχανισμός ο οποίος, αφού έχει προσλάβει την αντίστοιχη κίνηση, επιτελεί με τα εργαλεία της τους ίδιους χειρισμούς που επιτελούσε προηγουμένως ο εργάτης με παρόμοια εργαλεία. Δεν παίζει κανένα ρόλο στην ουσία του πράγματος εάν η κινητήρια δύναμη προέρχεται από έναν άνθρωπο ή από μια άλλη μηχανή. Με τη μεταβίβαση του εργαλείου αυτού καθ' εαυτό από έναν άνθρωπο σε ένα μηχανισμό έρχεται μια μηχανή στη θέση του απλού εργαλείου» (Marx 2017: 341-342). Η μηχανή συνεπώς (συγκεκριμένα: η εργασιομηχανή, όχι ο εκάστοτε κινητήρας) ορίζεται ως μια εργασιακή λειτουργία που έχει αποδεσμευτεί με εμπράγματο, άκρως υλικό τρόπο από την τροπικότητα του ανθρώπινου σώματος, εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτός ο 'τεχνικός' ορισμός συμπληρώνεται από τον μορφικό προσδιορισμό του ότι η αποδέσμευση αυτή από τα σωματικά, φυσιολογικά όρια (η οποία, από τεχνική άποψη, λανθάνει ως αφηρημένη δυνατότητα σε κάθε πολιτισμό που έχει φτάσει ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης) εντάσσεται στον σκοπό εξοικονόμησης μισθωτής εργασίας και παραγωγής περισσότερης υπεραξίας. Η περαιτέρω ανάπτυξη της μηχανής (πάντα στη σφαίρα της παραγωγής) ακολουθεί την ίδια λογική με τη μέχρι τώρα ανάπτυξη των εργασιακών μορφών, βαινοντας από το απλό στο πιο σύνθετο επίπεδο:

Αφού τα εργαλεία είχαν μετατραπεί από εργαλεία του ανθρώπινου οργανισμού σε εργαλεία μιας μηχανικής συσκευής, της εργαλειομηχανής, απέκτησε τώρα και η κινητήρια μηχανή μια μορφή αυτοτελή, πλήρως χειραφετημένη από τους φραγμούς της ανθρώπινης δύναμης. Με τον τρόπο αυτό, η μεμονωμένη εργαλειομηχανή, που εξετάζαμε μέχρι τώρα, υποβιβάζεται σε ένα απλό στοιχείο της μηχανικής παραγωγής. Μια κινητήρια μηχανή μπορεί πλέον να κινεί ταυτόχρονα πολλές εργασιομηχανές. Με τον αριθμό των ταυ-

τόχρονα κινούμενων εργασιομηχανών μεγεθύνεται η κινητήρια μηχανή και ο μηχανισμός μετάδοσης επεκτείνεται σε μια ευρύτατη συσκευή. (Marx 2017: 345-346)

Αυτό που επιτελείται με αυτή τη χειραφέτηση «από τους φραγμούς της ανθρώπινης δύναμης» είναι ένα δεδομένο που αλλάζει την ιστορία της ανθρωπότητας: Κατά πρώτον, ο Marx θα τονίσει επανειλημμένα, ότι η χρήση των μηχανών στην παραγωγή προϋποθέτει και συνεπάγεται τη μαζικότητα της παραγωγής, κάτι που σε προαστικές συνθήκες επιτυγχανόταν (όταν και εάν επιτυγχανόταν) με την τερατώδη επιστράτευση (και κατασπατάληση) ανθρώπινων δυνάμεων. Περαιτέρω όμως, αυτή η μαζικότητα στις διαστάσεις και στο προϊόν της παραγωγής καθιστά συντακτική πράξη της σύγχρονης παραγωγής (ακριβώς λόγω της αναφερθείσας 'χειραφέτησης') την αμετρία στην παραγωγή, καθώς η λειτουργία του συνολικού μηχανισμού (συν τοις άλλοις, με την παροχή μηχανικής ενέργειας) δεν γνωρίζει φυσικά όρια. Ο όρος 'αυτόματο', μια αρχικά παιγνιώδης αναζήτηση του 18ου αιώνα αποκτά εδώ πραγματικές (και εφιαλτικές) διαστάσεις:

Η εκμηχανισμένη επιχείρηση κατέχει την πιο ανεπτυγμένη μορφή της ως διαρθρωμένο σύστημα εργασιομηχανών οι οποίες λαμβάνουν την κίνησή τους μόνο μέσω του μηχανισμού μετάδοσης από ένα κεντρικό αυτόματο. Στη θέση της μεμονωμένης μηχανής έρχεται εδώ ένα μηχανικό τέρας, το σώμα του οποίου γεμίζει ολόκληρα εργοστασιακά κτίρια και η δαιμονική δύναμή του, που είναι αρχικά κρυμμένη από τη σχεδόν πανηγυρικά μετρημένη κίνηση των γιγάντιων μελών του, ξεσπά σε έναν πυρετώδη οργιαστικό χορό των αναρίθμητων καθ' εαυτό εργασιακών οργάνων του. (Marx 2017: 349)

Η αυτονόμηση του εκμηχανισμένου πλέον εργασιακού μέσου, ενισχυμένη από τη λειτουργία των ενεργειομηχανών (η οποία με τη σειρά της αναφέρεται σε φυσικοεπιστημονικές γνώσεις αναφορικά με την ύπαρξη μορφών ενέργειας²⁷) αφενός έχει τεράστιες επιπτώσεις σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου βίου (αποτελώντας, επί παραδείγματι, την κύρια βάση γι' αυτό που ο Max Weber θα ονομάσει απομάγευση), ενώ αφετέρου δεν περιορίζεται, για τον Marx, επ' ουδενί σε ένα έστω και τόσο σημαντικό τεχνικό ζήτημα. Αντιθέτως, η μαρξική παράθεση, τόσο στις διάφορες εκδόσεις του πρώτου τόμου όσο και στα κείμενα που τον συνοδεύουν, δεν παύει να τονίζει τον μορφικό προσδιορισμό της τεχνολογίας στον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή την τελεολογική δέσμευσή της στην παραγωγή υπεραξίας με παράλληλη εξοικονόμηση εργασίας, δηλαδή μεταβλητού κεφαλαίου. Ακριβώς μέσα από αυτό τον προσδιορισμό αποκτούν και το δομικό νόημά τους οι επιπτώσεις της εκμηχανισμένης παραγωγής στο ευρύτερο πεδίο της εργασιακής διαδικασίας, οι οποίες απαριθμούνται και αναλύονται στο αναφερθέν 13ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου – θα αρκέσει εδώ μια συνοπτική παράθεσή τους,

27 Ενδεικτικά εδώ μπορούν να αναφερθούν οι έρευνες του William Robert Grove περί της διατήρησης της ενέργειας, ήδη από τη δεκαετία του 1840 στο Λονδίνο, βαίνοντας ουσιαστικά παράλληλα με τις έρευνες του Marx τη δεκαετία του 1850. Βασική έννοια, την οποία εισάγει ο Grove, είναι εκείνη του 'συσχετισμού' των δυνάμεων (correlation of forces- βλ. Grove 1850), ενώ η οικονομική χρησιμότητα της διατήρησης της ενέργειας είναι ήδη προφανής- βλ. Morus 1991. Ο Marx παραπέμπει στο έργο του Grove στο *Κεφάλαιο* (Marx 2017: 484).

καθώς αυτές οι ίδιες αποτέλεσαν ήδη τον 19ο αιώνα την αιτία για τον σχηματισμό νέων επιστημονικών κλάδων. Το βασικό μοτίβο των επιπτώσεων, ή πιο συγκεκριμένα το κριτήριό τους, δεν είναι απλά το ζήτημα της μάζας ή του (διογκούμενου) μεγέθους της παραγωγής και των προϊόντων, αλλά η υπέρβαση του όποιου φυσικού ή συμβατικού μέτρου από την εκμηχανισμένη παραγωγή εφόσον αυτή –όπως έχει διαπιστωθεί– εντάσσεται και νοηματοδοτείται από την παραγωγή της υπεραξίας· η θεωρία της αξίας αποκτά εδώ όχι απλώς εμπράγματα διαστάσεις, αλλά εντοπίζεται και η άπειρη (= άμετρη) δυναμική της. Μέσα από αυτή την οπτική, ο Marx παρουσιάζει τη γυναικεία και την παιδική εργασία (δεδομένου του ότι αρκετές μηχανές δεν απαιτούν τη δεξιότητα ή τη ρώμη ενός ενήλικου άνδρα) ως μία εκ των επιπτώσεων του εκμηχανισμού της βιομηχανικής παραγωγής, χαρτογραφώντας τις περαιτέρω επιπτώσεις στον οικογενειακό βίο των εργατικών οικογενειών – εντελώς διαφορετικό από τον αντίστοιχο των αστικών οικογενειών του 19ου αιώνα. Ιδιωτεία, εξαχρείωση, εκπόρνευση, εμφανίζονται ως (έμμεσοι έστω) καρποί της εφαρμογής της επιστημονικής γνώσης στην κοινωνική παραγωγή, με ένα τρόπο ο οποίος παράλληλα 'εξηγεί' τη μάλλον δαισθητική κριτική του ρομαντισμού στη 'μηχανική περίοδο'. Έτερη επίπτωση, που έχει ήδη σχολιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, είναι η παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τα όποια φυσικά, ημερολογιακά και φυσιολογικά όρια, δεδομένου ότι οι μηχανές δεν εντάσσονται στη λογική της κόπωσης, αλλά μόνο της (κατ' αρχήν αναπληρούμενης) φθοράς. Η επίπτωση αυτή έχει τεράστια περαιτέρω επακόλουθα στον νεωτερικό κοινωνικό βίο και στα κυκλώματα χρονικότητας που τον διέπουν, καθώς ο κόσμος των ατομικών ικανοτήτων (και παθών) μετράται με την άπειρη δυνατότητα της μηχανικής παραγωγής ή (με πιο σύγχρονο λεξιλόγιο) της τεχνολογικής προόδου. Η δυναμική αυτή, από τη μία πλευρά εξηγεί (τουλάχιστον 'τεχνικά') την εναρκτήρια ρήση του *Κεφαλαίου*, ότι: «Ο πλούτος των κοινωνιών στις οποίες κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας τεράστιος σωρός εμπορευμάτων», ενώ από μια άλλη πλευρά αποτελεί τη βάση εξήγησης της σύγχρονης υπαρξιακής φιλοσοφίας (τύπου Heidegger) για τη σύνθλιψη της ατομικής υπόστασης απέναντι στην εκμηχανισμένη και εκμηχανιζόμενη παραγωγή, η οποία, μπορούμε να πούμε, εμφανίζεται εδώ ως αυτόματο Απόλυτο.²⁸ Παράλληλα, η κατάσταση αυτή της δυναμικής ανάπτυξης (η οποία προϋποθέτει και συνεπάγεται επίσης ανάπτυξη πολλαπλών επιστημονικών κλάδων του φυσικοχημικού και άλλων πεδίων) εκπέμπει διαρκώς τη δυνατότητα της (έστω μερικής) χειραφέτησης της ανθρώπινης ύπαρξης από το κύκλωμα αναγκαιότητας της εργασίας, συνεπώς (ρητά: μαζί με την επιστήμη) εκπέμπει ένα κάλεσμα ελευθερίας. Μια άλλη πλευρά ωστόσο αυτού του 'καλέσματος', το οποίο όπως κάθε αξιακό περιεχόμενο στην ιστορία, εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο αντεστραμμένο, είναι η εντατικοποίηση της εργασίας που συνοδεύει την εισαγωγή των μηχανών στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή – σε πρώτη φάση, το ακριβώς αντίθετο από την επίκληση της ελευθερίας από την εργασία. Μέσα από όλη τη βαναυσότητα της (εκμηχανισμένης και απρόσωπης) εκμετάλ-

28 Εδώ μπορεί μόνο να αναφερθεί αυτό που ο πεπαιδευμένος αναγνώστης γνωρίζει ήδη: οι επιδράσεις αυτής της κατάστασης στη σύγχρονη λογοτεχνία, ένα από τα πιο προκλητικά θέματα της νεωτερικής διάνοησης. Αντί άλλων αναφορών, βλ. Jameson 2005.

λευσης, ο Marx δεν παραλείπει να τονίσει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας για την εργασιακή δύναμη, δηλαδή για την εξωτερικότητα η οποία ώθησε σε ανάδειξη τις υπνώττουσες ιδιότητες του εργασιακού υποκειμένου· μια εξωτερικότητα που εξηγείται από την απουσία κάθε προκαθορισμένης τελεολογίας στη μαρξική παράθεση. Εξάλλου, με την ανάλυση της μορφικής αναγκαιότητας εκμηχανισμού του τρόπου παραγωγής, ο Marx έχει προκαταλάβει κατοπινές θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της ιστορικής 'προόδου' (όπως εκείνη του Alfred Weber), οι οποίες ταλαντεύονται μάλλον αμήχανα μεταξύ ηθικο-ανθρωπολογικής προόδου (Kultur) και τεχνικού πολιτισμού (Zivilisation) – ένας διαχωρισμός που όχι μόνο δεν ισχύει για το έργο του Marx, αλλά πολύ περισσότερο εξηγείται μέσα από αυτό.²⁹

Οι αναλύσεις των πολλαπλών επιπτώσεων του εκμηχανισμού της μαζικής πλέον παραγωγής απασχολούν τον Marx σε διάφορα σημεία της ανάπτυξης, σαφώς και στα υπόλοιπα δύο Βιβλία του *Κεφαλαίου*. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου σχολιασμού, στο τρίτο Βιβλίο, ο Marx θα διατυπώσει έναν ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηρισμό της εργασίας που εμπλέκεται σ' αυτές τις εφαρμογές:

Όπως είπαμε, αυτές οι εξοικονομήσεις είναι το αποτέλεσμα της εφαρμογής των εργασιακών όρων σε μεγάλη κλίμακα, κοντολογίς χρησιμεύουν ως όροι άμεσα κοινωνικής, *κοινωνικοποιημένης* εργασίας ή της άμεσης *συνεργασίας εντός της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*. Αυτό είναι εν μέρει ο όρος για την εφαρμογή των μηχανικών και χημικών εφευρέσεων, *χωρίς να ακριβθάνει το εμπόρευμα*, και αυτό είναι πάντα η *conditio sine qua non*. Εν μέρει, οι *εξοικονομήσεις* που πηγάζουν από την *κοινή (παραγωγική) κατανάλωση* είναι δυνατές μόνο σ' αυτή την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα. Τέλος, όμως, πρώτα η *εμπειρία του συνδυασμένου εργάτη* ανακαλύπτει και δείχνει πρώτη πού και πώς μπορεί να γίνει εξοικονόμηση, πώς μπορούν να εφαρμοστούν ευκολότερα οι ήδη υπάρχουσες ανακαλύψεις, ποιες *πρακτικές τριβές* θα πρέπει να ξεπεραστούν κατά την εκτέλεση της θεωρίας – κατά την εφαρμογή της στη διαδικασία παραγωγής, κ.λπ.

(Παρεμπιπτόντως θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ *γενικής εργασίας* και *κοινής εργασίας*. Και οι δύο παίζουν τον ρόλο τους στη διαδικασία παραγωγής, και οι δύο μεταβαίνουν η μία στην άλλη, αλλά και οι δύο διαφέρουν μεταξύ τους. Γενική εργασία είναι κάθε *επιστημονική εργασία*, κάθε *ανακάλυψη*, κάθε *εφεύρεση*. Αυτή καθορίζεται εν μέρει από τη συνεργασία με παρόντες ανθρώπους, εν μέρει από τη χρήση εργασιών παλαιότερων ανθρώπων – η *κοινή εργασία* προϋποθέτει την άμεση συνεργασία των ατόμων).

Τα προαναφερθέντα επιβεβαιώνονται από τις εξής συχνές παρατηρήσεις:

1) Τη μεγάλη διαφορά στα *κόστη μεταξύ της πρώτης κατασκευής μιας μηχανής και της αναπαραγωγής της*, για την οποία θα πρέπει να συμβουλευτούμε τον Ure και τον Babbage.

29 Για μια συνοπτική αποτίμηση της ιστορίας της τεχνικής στην αντίστοιχη γερμανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, βλ. Rüsen 1970.

2) Τα πολύ μεγαλύτερα κόστη με τα οποία λειτουργεί εν γένει μια εγκατάσταση που βασίζεται σε νέες ανακαλύψεις, σε σύγκριση με τις κατοπινές εγκαταστάσεις του ίδιου είδους που ανορθώνονται στα ερείπια της πρώτης, *ex suis ossibus*. Αυτό πάει τόσο μακριά, ώστε οι πρώτοι ιδιοκτήτες συνήθως χρεοκοπούν, και ακμάζουν μόνο οι κατοπινοί, στα χέρια των οποίων καταλήγουν φθηνότερες οι *premises* κ.λπ. Συνεπώς, αυτός που αντλεί το μεγαλύτερο κέρδος από όλες τις νέες αναπτύξεις της γενικής εργασίας του ανθρώπινου πνεύματος και της κοινωνικής εφαρμογής του μέσα από συνδυασμένη εργασία, είναι το πιο άθλιο και πιο ανάξιο είδος χρηματικών κεφαλαιοκρατών. (Marx 1992: 158-159)

Το παράθεμα αυτό περιέχει μια πλειάδα θεμάτων προς ανάλυση· αυτό που ενδιαφέρει εδώ, είναι η διάκριση μεταξύ γενικής και κοινής εργασίας. Ο όρος κοινή εργασία (*gemeinschaftliche Arbeit*) εννοεί όχι την απλή, ευτελή εργασία, αλλά την από κοινού εργασία, η οποία ενδέχεται να αρθρώνεται σε σύνθετα δίκτυα συνεργασίας. Η γενική εργασία (*allgemeine Arbeit*) ως εργασία της επιστήμης λαμβάνει αυτό τον χαρακτηρισμό εκ του αποτελέσματός της, η ιδιότητα του οποίου έγκειται στο ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί από αναρίθμητους άλλους φορείς χωρίς να υποστεί το ίδιο μείωση ή φθορά. (Ο *μορφικός* προσδιορισμός αυτής της γενικότητας γίνεται σήμερα σαφής από το δικαίωμα ευρεσιτεχνίας, το οποίο περιορίζει την ελεύθερη πρόσβαση στο επιστημονικό προϊόν για μια σειρά ετών). Η γενική εργασία είναι –σε έναν ελαχιστοποιημένο προσδιορισμό της– εργασία του παρελθόντος, *όχι με την έννοια της νεκρής εργασίας*, αλλά με την έννοια του τεχνικού ή πολιτισμικού επιτεύγματος περασμένων γενεών, το οποίο έρχεται (δυστυχώς τουλάχιστον) να εμπλουτίσει την παροντική εργασιακή διαδικασία (στοιχειώδες παράδειγμα εδώ, ήδη προεπιστημονικό, είναι η γλώσσα³⁰)· από αυτή την πλευρά,

30 Ο Marx όχι μόνο είχε επισημάνει αυτό το δεδομένο, αλλά αποτιμούσε, όχι χωρίς ειρωνεία, την ίδια τη θέση του σ' αυτό το φάσμα ιστορικότητας. Σε επιστολή της 20ής Φεβρουαρίου 1866 στον Engels, λέει μεταξύ άλλων τα εξής: «Αντιλαμβάνεσαι, my dear fellow, ότι σε ένα έργο όπως το δικό μου, είναι αναπόφευκτα ορισμένα shortcomings στις λεπτομέρειες. Αλλά η *σύνθεση*, η όλη συνάφεια, αποτελεί έναν θρίαμβο της γερμανικής επιστήμης, τον οποίο μπορεί να ομολογήσει ένας μεμονωμένος Γερμανός, μια και in no way είναι δικό του επίτευγμα, αλλά πολύ περισσότερο ανήκει στο *έθνος*. Αυτό είναι τόσο πιο χαρμόσυνο, μια και κατά τα άλλα είναι το silliest nation υπό τον ήλιο!

Το δεδομένο που είχε "καταγγείλει" ο Liebig, και το οποίο αποτέλεσε την αιτία για τις έρευνες του Schönbein, ήταν το εξής:

Τα *ανώτερα* στρώματα του εδάφους περιέχουν πάντα περισσότερη αμμωνία απ' ό,τι τα *βαθύτερα*, αντί να περιέχουν λιγότερη όπως θα όφειλαν, αν την είχαν χάσει εξαιτίας της καλλιέργειας. Το *δεδομένο* ήταν γνωστό σε όλους τους χημικούς. Μόνο η αιτία ήταν *άγνωστη*.

Μέχρι τώρα, η αποσύνθεση θεωρούνταν η μοναδική πηγή της αμμωνίας. Όλοι οι χημικοί (συμπεριλαμβανομένου του Liebig) αρνούσαν ότι το *άζωτο* του αέρα θα μπορούσε να χρησιμεύει ως θρεπτική ουσία για τα φυτά.

Ο Schönbein (με πειράματα) απέδειξε ότι κάθε φλόγα που καίει στον αέρα μετατρέπει ένα συγκεκριμένο ποσό του αζώτου του αέρα σε νιτρική αμμωνία, ότι κάθε διαδικασία αποσύνθεσης γεννά νιτρικό οξύ όπως και αμμωνία, ότι η απλή εξάτμιση του νερού είναι το μέσο που προκαλεί τον σχηματισμό των δύο θρεπτικών ουσιών για τα φυτά.

Τέλος, ο 'αλαλαγμός' του Liebig γι' αυτή την ανακάλυψη:

"Με την καύση μιας λίβρας άνθρακα ή ξύλου, ο αέρας δεν λαμβάνει και πάλι μόνο τα στοιχεία για να γεννηθεί και πάλι αυτή η λίβρα ξύλου ή, υπό ορισμένες συνθήκες, του άνθρακα, αλλά η διαδικασία της καύσης καθεαυτή" (πρόσεξε την εγγεληνή κατηγορία) "μετατρέπει ένα ορισμένο ποσό αζώτου του αέρα σε μια θρεπτική ουσία που είναι απαραίτητη για το ψωμί και το κρέας". I feel proud of the Germans. It is our duty to emancipate this "deep" people» (Marx & Engels 1965: 183, η εκάστοτε έμφαση στο πρωτότυπο).

μέσα από αυτό τον περιεχομενικό διάυλο παρελθόντος και παρόντος, δεν τίθεται ζήτημα ατομικής ιδιοκτησίας της επιστημονικής εργασίας, αλλά διαγενεακής, ανθρώπινης συνεργασίας. Από την άλλη πλευρά, οι λιγοστές αυτές παρατηρήσεις του Marx δεν υποκαθιστούν διόλου μια θεωρία παραγωγής της επιστημονικής γνώσης, η οποία για τον Marx φαίνεται να βαίνει από τη λογική του πράγματος. Μια τέτοια κριτική προσέγγιση θα έπρεπε να λάβει υπόψη όχι μόνο τον αναφερθέντα ρόλο της δημοσιότητας, αλλά και την πορεία θεσμών οι οποίοι είτε παραμένουν συμβατικοί την περίοδο του Marx (όπως τα πανεπιστήμια) είτε υπάρχουν υποτυπωδώς (όπως τα διάφορα ερευνητικά ιδρύματα).³¹ Παρά την ελλιπή χαρτογράφηση του, ο εννοιολογικός τόπος της γενικής εργασίας δεν θα έπρεπε να ταυτιστεί με το εννοιολογικό δίπολο χειρωνακτική-διανοητική εργασία, το οποίο διατυπώνεται κυρίως στο πρώιμο έργο (ως 'πνευματική και υλική εργασία' ή ως 'σωματική και πνευματική εργασία', βλ. Marx & Engels 2014: 405, 414). Πέραν του ότι στην 'πνευματική εργασία' περιλαμβάνονται οι 'ιδεολόγοι' και το 'παπαδαριό' (οι οποίοι δεν καταλογίζονται στη γενική εργασία), πρόκειται εδώ για δύο διαφορετικούς μορφικούς προσδιορισμούς της εργασίας, προερχόμενους από την ανάπτυξη του εργασιακού καταμερισμού, αλλά αναφερόμενους σε διαφορετικά περιεχομενικά πεδία: ενώ η διανοητική εργασία αφορά την υποστασιοποίηση ακριβώς νοητικών παραστάσεων σε συγκεκριμένες πρακτικές –οι οποίες δεν περιορίζονται σε μια 'κοινωνιολογική' καταγραφή των φορέων που τις ασκούν επαγγελματικά, αλλά εκτείνονται σε κάθε δραστηριότητα που διαμεσολαβείται από αυτές, ώστε η απλούστερη πράξη ανταλλαγής που μετατρέπει το υλικό εμπόρευμα σε άυλη, χρηματικά εκφρασμένη αξία αποτελεί συν τοις άλλοις ένδειξη ποσοτικοποιημένης έστω 'διανοητικής' εργασίας, η οποία φαίνεται να πηγάζει από το ίδιο το αξιακά καθορισμένο εμπόρευμα– αντιθέτως, η γενική εργασία ελέγχεται, όπως αναφέρθηκε, από τα γενικευτικά γνωσιακά αποτελέσματά της, ως ιστορικά προσδιορισμένος εμπλουτισμός των παραγωγικών φορέων από στοιχεία γνώσης. Η παροντική κοινή, από κοινού εργασία και η ερχόμενη από το παρελθόν γενική, γενικευμένη πλέον εργασία συγκροτούν την εμπράγματα ταυτότητα της σύγχρονης εργασιακής διαδικασίας, πάντα υπό τον μορφικό προσδιορισμό του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, γι' αυτό και εμφανίζονται –και είναι– ετεροπροσδιορισμένες, παρ' όλη την απύθμενη χειραφετική δυνατότητα που ενσαρκώνουν.³²

Σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή επιστημονικών γνώσεων και μεθοδεύσεων στη βιομηχανική παραγωγή αποτελεί, για τον αναπτυσσόμενο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, τον ομφαλό από τον οποίο ξεκινούν πλείστοι μορφολογικοί προσδιορισμοί και περαιτέρω επιπτώσεις, που φτάνουν να επηρεάσουν σφαίρες του κοινωνικού βίου που απέχουν πολύ από την καθαυτό σφαίρα της παραγωγής, όπως ο οικογενειακός βίος, η μαζική πολιτική κινητοποίηση και η διεξαγωγή του σύγχρονου, εκμηχανισμένου πολέμου (ένα πρώτο δείγμα αυτού του τελευταίου θα αποτελέσει ο βορειοαμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος, τον οποίο θα σχολιάσει

31 Μια συστηματική απόπειρα ανάλυσης της αναγκαίας εμπλοκής της επιστημονικής έρευνας στην αξιοποίηση του κεφαλαίου αποτελεί το έργο του Joachim Hirsch (κυρίως 1974). Ο Hirsch εξετάζει την προώθηση της έρευνας στο πλαίσιο της ανάπτυξης των αντίρροπων τάσεων στην πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους.

32 Μια χρήσιμη σύνοψη για την πορεία της έννοιας αυτής στο μαρξικό έργο αποτελεί το κείμενο του Haug (1994).

διεξοδικά ο Marx). Τις ευρύτερες επιπτώσεις της εμπλοκής/υπαγωγής της επιστήμης στην κεφαλαιοκρατικά προσδιορισμένη παραγωγή, ο Marx τις είχε σημειώσει με συμπυκνωμένο τρόπο στα *Grundrisse*:

Η αξία της παλιάς βιομηχανίας διατηρείται μέσα από το ότι δημιουργείται ένα fund για μια νέα, όπου η σχέση του capital και labour τίθεται σε μια νέα μορφή. Συνεπώς, εξερεύνηση όλης της φύσης προς ανακάλυψη νέων χρήσιμων ιδιοτήτων των πραγμάτων· καθολική ανταλλαγή των προϊόντων όλων των ξένων κλιμάτων και χωρών· νέες επεξεργασίες (τεχνητές) των φυσικών αντικειμένων, μέσα από τις οποίες τους αποδίδονται νέες χρηστικές αξίες. [...] Η εξερεύνηση της γης σε όλες τις κατευθύνσεις, τόσο προς ανακάλυψη νέων χρήσιμων αντικειμένων όσο και προς [ανακάλυψη] νέων χρήσιμων ιδιοτήτων των παλαιών [αντικειμένων]· πώς [χρησιμοποιούνται] νέες ιδιότητές τους ως πρώτες ύλες κ.λπ.· συνεπώς, η ανάπτυξη της φυσικής επιστήμης στο ανώτερο σημείο της· το ίδιο και η ανακάλυψη, δημιουργία και ικανοποίηση νέων αναγκών που πηγάζουν μέσα από την ίδια την κοινωνία· η καλλιέργεια [Kultur] όλων των ιδιοτήτων του κοινωνικού ανθρώπου και της παραγωγής του ως [ανθρώπου] με όσο το δυνατόν πλουσιότερες ανάγκες, επειδή είναι πλουσιότερος σε ιδιότητες και σχέσεις – η παραγωγή του ως όσο το δυνατόν ολικού και καθολικού κοινωνικού προϊόντος – (διότι για να μπορεί να απολαμβάνει πολύπλευρα, πρέπει να είναι ικανός να απολαμβάνει, συνεπώς, να είναι καλλιεργημένος σε υψηλό βαθμό) – αποτελεί επίσης έναν όρο της παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο. [...] Όπως λοιπόν η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο δημιουργεί από τη μία πλευρά την καθολική βιομηχανία – δηλαδή, υπερεργασία, αξιοδημιουργική εργασία – έτσι από την άλλη πλευρά [δημιουργεί] ένα σύστημα γενικής εκμετάλλευσης των φυσικών και ανθρώπινων ιδιοτήτων, ένα σύστημα γενικής χρησιμότητας, ως φορέας του οποίου εμφανίζεται η ίδια η επιστήμη όπως και όλες οι φυσιολογικές και πνευματικές ιδιότητες, ενώ έξω από αυτό τον κύκλο της κοινωνικής παραγωγής και ανταλλαγής δεν εμφανίζεται τίποτε άλλο *Καθ' εαυτό Ανώτερο, Δί' εαυτό Δικαιωμένο*. Έτσι, πρώτα το κεφάλαιο δημιουργεί την αστική κοινωνία και την καθολική ιδιοποίηση της φύσης όσο και της ίδιας της κοινωνικής συνάφειας μέσα από τα μέλη της κοινωνίας. Hence the great civilising influence of capital· η από πλευράς του παραγωγή μιας κοινωνικής βαθμίδας, απέναντι στην οποία όλες οι προηγούμενες εμφανίζονται μόνο ως *τοπικές αναπτύξεις* της ανθρωπότητας και ως *ειδωλολατρία της φύσης*. (Marx 1987α: 322-323)

Αναπτύξεις, όπως οι παραπάνω, θα μπορούσαν να αποτελέσουν εκ νέου την αφετηρία για την απάντηση σε ερωτήματα αναφορικά με την αξιακή (ηθικοπρακτική) αναφορά της σύγχρονης κοινωνίας – ερωτήματα που έχουν απασχολήσει το σημαντικότερο τμήμα της νεωτερικής διανόησης, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τον εκμηχανισμό της παραγωγής και του βίου.

Ο συσχετισμός μεταξύ σταθερού κεφαλαίου, των μέσων παραγωγής (τα οποία όλο και περισσότερο διαμεσολαβούνται από τεχνικές βελτιώσεις), και της ζωντανής εργασίας αναδεικνύεται ως το κομβικό σημείο για την εξήγηση της κίνησης του κεφαλαίου και την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνικής μορφής:

Η σύνθεση του κεφαλαίου πρέπει να συλληφθεί με διττό τρόπο. Από την πλευρά της αξίας καθορίζεται από την αναλογία με την οποία διαιρείται το κεφάλαιο σε σταθερό κεφάλαιο ή σε αξία των μέσων παραγωγής και σε μεταβλητό κεφάλαιο ή σε αξία της εργασιακής δύναμης, σε συνολικό ποσό των εργατικών μισθών. Από την υλική του πλευρά, κάθε κεφάλαιο, όπως λειτουργεί στη διαδικασία παραγωγής, διαιρείται σε μέσα παραγωγής και σε ζωντανή εργασιακή δύναμη· αυτή η σύνθεση καθορίζεται από την αναλογία ανάμεσα στη μάζα των χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγής αφενός και στην ποσότητα εργασίας που απαιτείται για τη χρησιμοποίησή τους αφετέρου. Ονομάζω την πρώτη αξιακή σύνθεση και τη δεύτερη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Μεταξύ των δύο υπάρχει στενή αλληλεξάρτηση. Για να την εκφράσω, ονομάζω την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, στον βαθμό που καθορίζεται από την τεχνική σύνθεση και αντανακλά τις αλλαγές της: οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Εκεί όπου γίνεται λόγος απλώς για τη σύνθεση του κεφαλαίου θα πρέπει να εννοείται πάντα η οργανική σύνθεσή του. (Marx 2017: 575)

Το ποσοστό της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου καταδεικνύει την 'οργανικότητά' του, τη θέση της ζωντανής εργασίας στη σύγχρονη εκμηχανισμένη παραγωγή, με τρόπο ο οποίος δεν αποσκοπεί σε κάποια περιγραφική πλήρωση μιας 'βιομηχανικής κοινωνιολογίας' (κάτι αντίστοιχο θα αναλάμβανε μια γενιά μετά –*με συγκεκριμένα θεωρητικά πρόσημα*– ο Werner Sombart), αλλά πολύ περισσότερο στην ανάδειξη του έντονα αντιφατικού χαρακτήρα του μορφικού προσδιορισμού του. Στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου διασταυρώνονται διαφορετικές αναγκαιότητες, αφενός η αναγκαιότητα της διευρυμένης συσσώρευσης, που εξαρτάται σαφώς από την αναλογία πληρωμένης και απλήρωτης εργασίας, και αφετέρου η αναγκαιότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας μέσα από την αύξηση του σταθερού κεφαλαίου, συνεπώς, μέσα από την αλλαγή της οργανικής σύνθεσής του.

Ο ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, η αντίστοιχη προς τον ίδιο ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, η από εδώ προκαλούμενη μεταβολή στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου δεν προχωρούν μόνο παράλληλα με την πρόοδο της συσσώρευσης ή την αύξηση του κοινωνικού πλούτου. Προχωρούν ασύγκριτα ταχύτερα διότι η απλή συσσώρευση ή η απόλυτη επέκταση του συνολικού κεφαλαίου συνοδεύεται από τη συγκεντροποίηση των ατομικών στοιχείων του, ενώ η τεχνική ανατροπή τού πρόσθετου κεφαλαίου συνοδεύεται από την τεχνική ανατροπή του αρχικού κεφαλαίου. [...]. Επειδή η ζήτηση εργασίας δεν καθορίζεται από το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου αλλά από το μέγεθος του μεταβλητού συστατικού τμήματός του, μειώνεται προοδευτικά με την αύξηση του συνολικού κεφαλαίου αντί, όπως υποθέσαμε προηγουμένως, να αυξάνεται αναλογικά προς την αύξησή του. Μειώνεται σχετικά με το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου και μειώνεται με επιταχυνόμενη πρόοδο όταν αυξάνει αυτό το μέγεθος. (Marx 2017: 590-591)

Με αυτές τις παρατηρήσεις προοικονομείται το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο θα αναπτυχθεί ο περιβόητος νόμος για την πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους κατά την πρόοδο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ο νόμος αυτός, αναπτυγμένος στο τρίτο κεφάλαιο του *Χειρογράφου 1864-1867*, καταδεικνύει τις εσωτερικές αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης), αποτελώντας έτσι, σε συνδυασμό με τις αντίρροπες προς την επίδραση του νόμου τάσεις, ένα κλασικό αποτέλεσμα της επιστημονικής ανάλυσης που θεραπεύεται από την κριτική της πολιτικής οικονομίας (ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι ο Marx ουδέποτε ολοκλήρωσε την απόδειξη ισχύος του νόμου).

VIII. Μέσα από αυτή τη δυναμική μεταβολή μεγεθών (που δεν αφορά μόνο τεχνικά μεγέθη, αλλά και κοινωνικά περιεχόμενα), αναδεικνύεται ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ένας από τους σημαντικότερους καρπούς της επιστημονικής πραγμάτευσης της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, ο οποίος (όπως διατυπώνεται διεξοδικά στο 23ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου) εκφράζει τη συγκρότηση της διχασμένης κοινωνικής μορφής, με τρόπο ο οποίος ουσιαστικά κορυφώνει την αξίωση της διαλεκτικής ανάπτυξης του αντικειμένου, και συν τοις άλλοις αποτελεί μια διεξοδική απάντηση στη διαπίστωση του Hegel για την παραγωγή της ένδειας και του 'όχλου' στην κατ' εξοχήν πλουτοπαραγωγική αστική κοινωνία: η κοινωνική αθλιότητα και ο ετεροκαθορισμός παράγονται από καταστάσεις και φορείς που είναι οι ίδιοι προϊόντα ένσκοπης ανθρώπινης δραστηριότητας – κάθε θεωρία απροσδιοριστίας πρέπει να λάβει υπόψη αυτές τις θεμελιώδεις διαπιστώσεις, οι οποίες, πολύ πιο πέρα από οποιαδήποτε 'τεχνολογική αιτιοκρατία', αποτελούν τη διαρκή πρόκληση για κάθε επιστήμη της ιστορίας και της κοινωνίας. Εκτός λοιπόν από τη στροφή στο «ομιχλώδες πεδίο του θρησκευτικού κόσμου» (Marx 2017: 53), που πραγματοποιείται στο πρώτο κεφάλαιο, επιτελείται και μια δεύτερη στροφή, ή τουλάχιστον μια αναφορά στο ίδιο αυτό πεδίο, τώρα που έχει αναπτυχθεί το αντικείμενο της κριτικής:

Ο νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, που έχει μυστικοποιηθεί ως φυσικός νόμος, εκφράζει λοιπόν στην πραγματικότητα απλώς το ότι η φύση της αποκλείει κάθε τέτοια μείωση στον βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας ή κάθε τέτοια αύξηση της εργασιακής τιμής που θα μπορούσε να απειλήσει σοβαρά τη διαρκή αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης και την αναπαραγωγή της σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα. Δεν μπορεί να είναι διαφορετικά σε έναν τρόπο παραγωγής στον οποίο ο εργάτης υπάρχει για τις ανάγκες αξιοποίησης δεδομένων αξιών, αντί αντιστρόφως να υπάρχει ο αντικειμενικός πλούτος για τις ανάγκες ανάπτυξης του εργάτη. Όπως στη θρησκεία ο άνθρωπος κυριαρχείται από το δημιούργημα του κεφαλιού του, έτσι και στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή κυριαρχείται από το δημιούργημα του χεριού του. (Marx 2017: 583)

Εν προκειμένω η κριτική-συλλογιστική κίνηση έχει κορυφωθεί στο αντίστροφό της: το μέσο γίνεται αυτοπροσδιοριζόμενο (αυτοματοποιημένο) υποκείμενο, και τα ζωντανά υποκείμενα γίνονται εξαρτήματα ή (κοινωνικά) απορρίμματα, στην καλύτερη περίπτωση μέλη του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Η πραγμάτευση

αυτή της σύγχρονης κοινωνικής κίνησης, πόρρω απέχοντας από το να αποτελεί απλώς μια παιγνιώδη αναδιατύπωση ενός θεολογικού σχήματος, ουσιαστικά καλεί προς επανεξέταση της αφετηρίας και της τροχιάς της 'προόδου', μιας κίνησης η οποία στην όψιμη νεωτερικότητα είθισται να συνδυάζεται στενά, μέχρι σημείου ταύτισης, με την ανάπτυξη της επιστήμης. Ο μορφικός προσδιορισμός της σύγχρονης κοινωνικής εργασίας, τον οποίο η κριτική αναδεικνύει ως βασιζόμενο σε μια βαθυδομική ταξική αντιπαράθεση μεταξύ ζωντανής και νεκρής εργασίας, μεταξύ εργασιακού μέσου (υποστασιοποιημένου στον 'κεφαλαιοκράτη') και φορέα ζωντανής εργασίας, διαπιστώνεται αυτός ο ίδιος ως (τουλάχιστον) διττός (ουσιαστικά, βαθιά αντιφατικός): μπορεί δηλαδή να υποστηριχτεί, ότι η 'πρόοδος' αφορά κατ' αρχήν την εξοικονόμηση και τελειοποίηση του 'μέσου παραγωγής', με τον φορέα της ζωντανής εργασίας να εισπράττει κάτι περισσότερο από τα 'μη αναμενόμενα αποτελέσματα', ένα εκ των οποίων είναι η ανεργία και η κοινωνική καταβαράθρωση. Ο ιριδισμός αυτής της ιδιαζόντως απρόσωπης σχέσης γενικεύει στάσεις απέναντι στην πορεία της σύγχρονης κοινωνίας ενίοτε ρητά αντικρουόμενες: από την υπέρμετρη, σχεδόν παιδική αισιοδοξία που ταυτίζει την τεχνική πρόοδο με την ιστορική πρόοδο εν γένει, μέχρι την απύθμενη (ενίοτε ποιητική) απαισιοδοξία απέναντι στην κυριαρχία των μηχανών. Μια υπόρρητη διάσταση αυτού του ιριδισμού θα μπορούσε ωστόσο να είναι η παιδευτική δυναμική του. Ο στοχασμός δηλαδή, για την επιστημονική εφαρμογή της παραγωγής μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για τον στοχασμό της παραγωγής ενός ανθρωποπρεπούς βίου. Σε μια συμπληρωματική σημείωση του τετραδίου II του *Χειρογράφου 1861-1863*, ο Marx καταγράφει επ' αυτού τα εξής, καταλήγοντας σε ένα από τα αγαπημένα του ποιήματα από το *Δυτικό-ανατολικό διβάνιο* του Goethe, τη *Σουλέικα*: το παραθέτω εδώ στο πρωτότυπο:

Στα αγγλικά ανθρακωρυχεία σκοτώνονται on an average την εβδομάδα 15 άνθρωποι. Στη διάρκεια των 10 ετών concluding with 1861, killed about 10000 people. Mostly by the sordid avarice of the owners of the coalmines. Αυτό, generally to be remarked. The capitalistic production is –to a certain degree, when we abstract from the whole process of circulation and the immense complications of commercial and monetary transactions resulting from the basis, the value in exchange– most economical of *realized labour*, labour realized in commodities. It is a greater spendthrift than any other mode of production of man, of living labour, spendthrift not only of flesh and blood and muscles, but of brains and nerves. It is, in fact, only at the greatest waste of individual development that the development of general men is secured in those epochs of history which prelude to a socialist Constitution of mankind.

Η οδύνη τούτη που μας ευχαριστεί

Θα 'πρεπε τάχα να μας πονάει;

Δεν καταβρόχθισε μυριάδες ψυχές

Η εξουσία του Ταμερλάνου;» (Marx 1976: 324-327)

Η αναζήτηση μιας σκοπιάς που θα επέτρεπε (;) μια παρόμοια αντίληψη μετά τις τερατώδεις (συν τοις άλλοις τεχνολογικές και 'επιστημονικές') επιδείξεις του 20ού αιώνα –μετά τα 'ιατρικά' όργανα του Άουσβιτς, μετά την έκρηξη μιας επιστη-

μονικά κατασκευασμένης ατομικής βόμβας, μετά την επέμβαση στους γενετικούς κώδικες φυτών και ζώων από αποκλειστικές ιδιωτικές επιχειρήσεις— αποτελεί ένα από τα πλέον καίρια ερωτήματα του 21ου αιώνα. Ακριβώς εν όψει της ιστορικά ασύγκριτης τεχνολογικής ανάπτυξης, η σύγχρονη κριτική σκέψη θα έπρεπε με κάθε σοβαρότητα να αναρωτηθεί αν μπορεί να περιοριστεί στην πεποίθηση ότι 'κατά βάθος' η ανάπτυξη αυτή προωθεί την 'development of general men', μιας ανθρωπότητας με γενικευμένα χειραφετικά χαρακτηριστικά. Δεν είναι τυχαίο, ότι η ανθρωποποιητική επίδραση της επιστήμης στη νεωτερικότητα αποτέλεσε, μετά τον Marx, τον ομφαλό ανάπτυξης κοινωνικοεπιστημονικών αντιλήψεων, όπως (ενδεικτικά) εκείνων του Max Weber και του Michel Foucault. Καθ' οδόν προς την αναδιατύπωση τέτοιων ερωτημάτων, η κριτική θεωρία έχει ασχοληθεί επανειλημμένα με την υπαγωγή της επιστήμης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, διαπιστώνοντας μεταξύ άλλων ότι: «Η "επιστημονική ταυτότητα [Verwissenschaftlichung] της παραγωγής", η οποία γίνεται η ιστορικά προσδιοριστική μορφή με την πρόοδο της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας συσσώρευσης και κρίσης, στην οποία μορφή πραγματοποιούνται οι αντίρροπες τάσεις για την πτώση του ποσοστού κέρδους, εντείνει ταυτόχρονα τις εσωτερικές αντιφάσεις αυτού του τρόπου παραγωγής και γεννά προοδευτικά τον απόλυτο φραγμό για τον ίδιο» (Hirsch 1973: 232).³³

Με διατυπώσεις όπως αυτές που συνοδεύουν τη σύνταξη του *Κεφαλαίου*, ο Marx α) έχει τονίσει τη σχεσιακή άρθρωση του αντικειμένου εν γένει, υπερβαίνοντας την όποια παγιωμένη οντολογία και μεταφυσική, β) έχει επισημάνει τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου ως σχεσιακού προσδιορισμού της ιστορικότητας, τονίζοντας παράλληλα τον απαρέγκλιτο χαρακτήρα της εμμένειας και της εμμενούς κριτικής, η οποία καθιστά κατ' αρχήν δυνατή τη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου, γ) έχει εξηγήσει την κίνηση της κοινωνικής μορφής, αναλύοντας τη λογική της αντιπαράθεσης κεφαλαίου και εργασίας, δ) έχει προσδιορίσει τον τρόπο επίδρασης της επιστημονικής εργασίας στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ε) έχει επισημάνει τη βαθυδομική δυναμική της σύγχρονης πολιτικής, ο πυρήνας της οποίας (σαφώς όχι οι πολυποίκιλες μορφές της) έγκειται στην πλαισίωση της κρισιακής απροσδιοριστίας που γενικεύεται μέσα από τη δυναμική μεταβολή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τη σύγχρονη χειραφετική αξίωση είναι να εκταθεί κοπιωδώς στο πεδίο των 'εσωτερικών συναφειών' του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ούτως ώστε να γνωρίσει ποιο πράγμα την δεσμεύει και ποιο πράγμα η ίδια καταπολεμά. Σ' αυτό μπορεί να την βοηθήσει το επιστημονικό εγχείρημα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

33 Για μια έτερη κριτική εξέταση βλ. και Smith 2000.

Βιβλιογραφία

Baksi P. 1996. «Karl Marx's study of science and technology», *Nature, Society and Thought* 9 (3): 261-296.

Baksi P. 2001. «MEGA IV/31: Natural-Science notes of Marx and Engels, 1877-1883», *Nature, Society and Thought* 14 (4): 377-390.

Beckmann J. 1787. *Anleitung zur Technologie, oder zur Kentniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen, vornehmlich derer, die mit der Landwirthschaft, Polizey und Cameralwissenschaft in nächster Verbindung stehn*, 3η έκδοση, Γκαίτινγκεν: Wittwe Vandenhoeck.

Buckmiller M. 1983. «Allein es fehlt das geistig' Band: Zwei neue Editionen aus dem Marx-Nachlaß zum Problem der Technologie», *Leviathan* 11 (2): 243-251.

Bruch R.v. 1985. «Zur Historisierung der Staatswissenschaften. Von der Kameralistik zur Historischen Schule der Nationalökonomie», *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 8: 131-146.

Burkett P. & Foster J.B. 2006. «Metabolism, energy, and entropy in Marx's critique of political economy: Beyond the Podolinski myth», *Theory and Society* 35: 109-156.

Burkett P & Foster J.B. 2008. «The Podolinski myth: An obituary introduction to 'Human labour and unity of force', by Sergei Podolinsky», *Historical Materialism* 16: 115-161.

Γκιούρας Θ. 2016. «Η χαρτογραφία της εμπράγματης κριτικής. Μια μελέτη για την πορεία της κριτικής στον πρώιμο Marx», *Αξιολογικά* 30.

Dussel E. 2001. *Towards an unknown Marx. A commentary on the Manuscripts of 1861-63*, μτφρ. Yolanda Angulo, επιμ.-εισ. F. Moseley, Νέα Υόρκη: Routledge.

Dussel E. 2006. «Marx, Schelling, and surplus-value», *International Studies in Philosophy* 38 (4): 59-69.

Feuerbach L. 2012. *Η ουσία του Χριστιανισμού. – Η ουσία της θρησκείας*, μτφρ.-επίμετρο Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ.

Frank M. 1992. *Der unendliche Mangel an Sein. Schellings Hegelkritik und die Anfänge der Marxschen Dialektik*, 2η έκδοση, Μόναχο: Fink.

Frison G. 1988. «Technical and technological innovation in Marx», *History and Technology* 6: 299-324.

Frison G. 1993. «Linnaeus, Beckmann, Marx and the foundations of technology. Between natural and social sciences: A hypothesis of an ideal type. Πρώτο μέρος: Linnaeus and Beckmann, Cameralism, Oeconomia and Technologie. Δεύτερο και τρίτο μέρος: Beckmann, Marx, Technology and classical economics», *History and Technology* 10: 161-173.

Frison G. 1998. «Some German and Austrian ideas on “Technologie” and “Technik” between the end of the eighteenth century and the beginning of the twentieth», *History of Economic Ideas* 6 (1): 107-133.

Grove W.R. 1850. *The correlation of physical forces*, Λονδίνο: Longmans, Green.

Haug W.F. 1994. «Allgemeine Arbeit», *Das Argument* 36 (3).

Heinrich M. 2011. *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*. Μύνστερ: Westfälisches Dampfboot.

Hirsch J. 1973. «Elemente einer materialistischen Staatstheorie», στο: C.v. Braunmühl, K. Funken & M. Cogoy (επιμ.), *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, Φραγκφούρτη/Μάιν: Suhrkamp: 199-266.

Hirsch J. 1974. *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals*, Φραγκφούρτη/Μάιν: Suhrkamp.

Jameson F. 2005. *Archaeologies of the future. The desire called Utopia and other science fictions*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso.

Jungnickel J. 1984. «Bemerkungen zum Artikel von Fomikazu Yoshida», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung* 16.

Kittsteiner H.-D. 1977. «“Logisch” und “historisch”. Über Differenzen des Marxschen und Engelsschen Systems der Wissenschaft (Engels’ Rezension “Zur Kritik der politischen Ökonomie” von 1859)», *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 13: 1-47.

Lexis W. 1910. «Kameralwissenschaft», *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 5: 751-753.

Little D. 1987. «Dialectics and science in Marx’s Capital», *Philosophy of the social sciences* 17: 197-220.

MacKenzie D. 1984. «Marx and the Machine», *Technology and Culture* 25 (3): 473-513.

Marx K. 1968. *Doktordissertation: Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie nebst einem Anhang*, Marx-Engels Werke, τόμ. 40, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. 1982α. *Exzerpte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie. Historisch-kritische Ausgabe*, επιμ. R. Winkelmann, Φραγκφούρτη/Μάιν: Ullstein.

Marx K. 1982β. *Die technologisch-historischen Exzerpte. Historisch-kritische Ausgabe*, επιμ. H.-P. Müller, Φραγκφούρτη/Μάιν: Ullstein.

Marx K. 1976. *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*. Marx-Engels-Gesamtausgabe, τόμ. II/3.1, II/3.6, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. 1987α. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Marx-Engels Werke*, τόμος 42, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. 1987β. «Randglossen zu Adolph Wagners *Lehrbuch der politischen Ökonomie*», *Marx-Engels Werke*, τόμ. 19, Βερολίνο: Dietz: 355-383.

Marx K. 1988. *Ökonomische Manuskripte 1863-1867. Teil I*, Marx-Engels-Gesamtausgabe, τόμ. II/4.1, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. 1992. *Ökonomische Manuskripte 1863-1867. Teil II*, Marx-Engels-Gesamtausgabe, τόμ. II/4.2, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. & Engels F. 2014. Feuerbach και ιστορία, στο: Θ. Γκιούρας & Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.-μτφρ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, Αθήνα: ΚΨΜ: 363-365.

Marx K. 2017. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας & Θ. Νουτσόπουλος, Αθήνα: ΚΨΜ.

Marx K. & Engels F. 1965. *Briefe. Oktober 1864 – Dezember 1867, Marx-Engels Werke*, τόμ. 31, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. & Engels F. 1974α. *Briefe Januar 1860 – September 1864, Marx-Engels Werke*, τόμ. 30, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. & Engels F. 1974β. *Briefe Januar 1868 – Juli 1870, Marx-Engels Werke*, τόμ. 32, Βερολίνο: Dietz.

Marx K. & Engels F. 1978. *Briefe. Januar 1856 – Dezember 1859, Marx-Engels Werke*, τόμ. 29, Βερολίνο: Dietz.

Mitchell I. 1978. «Marxism and German scientific materialism», *Annals of science* 35: 379-400.

Morus I.R. 1991. «Correlation and control: William Robert Grove and the construction of a new philosophy of scientific reform», *Studies in the history and philosophy of science* 22 (4): 589-621.

Müller R.W. 1977. *Geld und Geist. Zur Entstehungsgeschichte von Identitätsbewußtsein und Rationalität seit der Antike*, Φραγκφούρτη & Νέα Υόρκη: Campus.

- Perelman M. 1978. «Karl Marx's theory of science», *Journal of Economic Issues* 12 (4): 859-870.
- Rosenberg N. 1974. «Karl Marx on the economic role of science», *The journal of political economy* 82 (4): 713-728.
- Rosenberg N. 1976. «Marx as a student of technology», *Monthly Review* 28 (3): 56-77.
- Rubel M. 1957. «Les cahiers de lecture de Karl Marx. I. 1840-1853», *International Review of Social History* 2 (3) : 393-420.
- Rüsen J. 1970. «Technik und Geschichte in der Tradition der Geisteswissenschaften – Geistesgeschichtliche Anmerkungen zu einem theoretischen Problem», *Historische Zeitschrift* 211: 529-555.
- Schelling F.W.J. 1985. «Vom Ich als Princip der Philosophie oder über das Unbedingte im menschlichen Wissen», *Ausgewählte Schriften*, τόμ. 1, Φραγκφούρτη/Μάιν: Suhrkamp: 39-134.
- Schmidt A. 1971α. «Der strukturalistische Angriff auf die Geschichte», στο: A. Schmidt (επιμ.), *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie*, Φραγκφούρτη/Μάιν: Suhrkamp: 194-265.
- Schmidt A. 1971β. *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*. Επεξεργασμένη νέα έκδοση. Φραγκφούρτη/Κολωνία: Europäische Verlangsanstalt.
- Smith T. 2000. *Technology and capital in the age of lean production: A Marxian critique of the new economy*, Νέα Υόρκη: State University of New York Press.
- Sprinzak E. 1975. «Marx's historical conception of ideology and science», *Politics & Society* 5 (4): 395-416.
- Thomas P. 1976. «Marx and science», *Political studies* 24 (1): 1-24.
- Tympas A. 2015. «On the Hazardousness of the Concept 'Technology': Notes on a Conversation Between the History of Science and the History of Technology», στο: Th. Arabatzis, J. Renn & A. Simões (επιμ.), *Relocating the History of Science. Essays in Honor of Kostas Gavroglu*, Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Springer International Publishing: 329-342.
- Yoshida F. 1983. «J.H.M. Poppe's "History of technology" and Karl Marx», *Hokudai Economic Papers* 13: 23-38.
- Yoshida F. 1984. «Wurden Marx' „Theorien über den Mehrwert“ nach der Unterbrechung seiner Arbeit an dem „Maschinerie-Manuskript“ geschrieben?», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung* 16: 186-194.